

SAFEVİLER ETRAFINDA İLERİ SÜRÜLEN GÖRÜŞLER, TARTIŞMALAR OPINIONS AND DISCUSSIONS CLAIMING AROUND THE SAFIVIDS

Cengiz YILDIRIM

Araştırmacı-Yazar

E-posta: yildirimcengiz@hotmail.com

Cep Tel: +90 533 351 74 60

Ankara/Türkiye

Öz

Kızılbaş-Aleviliğin öncüleri olan Safeviler, gerek tarihsel kimliği gerekse ortaya koyduğu felsefesi ile dün olduğu gibi bugün de ülkemizde ve dünyada etkisini sürdürmektedir. Safeviler, XIV. yüzyılın başından günümüze İran, Azerbaycan, Kuzey Suriye, Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Kızılbaş-Alevi halkının üzerinde önemli rol oynamıştır. Fakat Safevilerle ilgili literatürde ele alınan birçok konuda yapılan tartışmalar henüz bir neticeye bağlanmış değildir. Bu da, bir taraftan Safevi Şeyhleri ve Şahlarının ismi etrafında yapılan tartışmaların odağında yaşamları, eserleri ve fikirleri yer aldığı için “Safeviler kimdir?” sorusuna verilen cevapların gözden geçirilmesini ve mevcut sorunun yeniden cevaplandırılmasını, diğer taraftan Kızılbaş-Alevilikle ilgili farklı bakış açılarını yansıtan yeni çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu makalenin amacı, Safevilerin ismi etrafında oluşan literatürden yararlanarak, Edebil Tekkesi, bu Tekke'nin Şeyhleri ve Şahları hakkında en çok tartışılan konuların başında gelen Safevilerin soyağacı (nesebname) meselesidir. Aynı zamanda ailenin mezhebi durumu (Şii, Sünni, Şafi) ve tarikatın politize olunması Safevilerde soy meselesini ön plana çıkarmıştır. Safevi soyunun Seyyid/Arap, Fars/Acem, Türk ve Kürt olmak üzere dört farklı etnik kökene dayandırılması konuya olan ilgiyi daha da artırmıştır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Safevilerin oluşturdukları Kızılbaş-Alevi inancının, Türk kimliğinin hak ettiği düzeyde araştırma ve inceleme konusunun yapılmadığına dikkati çekmek ve bu nitelikteki çalışmaların, Safevi Şeyhleri ve Şahlarının geliştirdikleri fikirlerini ve fikirler etrafında yaşayan bağlılarını (Kızılbaş-Alevileri) anlamak için gerekli olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Buyruk, Kızılbaş, Alevi, Erdebil

Abstract

The Safavids, who are the pioneers of Kızılbaş-Alevism, continue their influence in our country and in the world today, as it was in the past, with their historical identity and philosophy. Safavids, XIV. It has played an important role on the Qizilbash-Alawite people

living in Iran, Azerbaijan, Northern Syria, Anatolia and the Balkans from the beginning of the century to the present. However, the discussions on many issues discussed in the literature about the Safavids have not been concluded yet. On the one hand, this is the question of "Who are the Safavids?" It reveals the necessity of reviewing the answers given to the question and re-answering the existing question, on the other hand, the necessity of new studies reflecting different perspectives on Kızılbaş-Alevism. The aim of this article is to make use of the literature around the name of the Safavids, and the issue of the pedigree of the Safavids, which is one of the most discussed topics about the Edabil Hearth, the Sheikhs and Shahs of this hearth. At the same time, the sectarian status of the family (Shiite, Sunni, Shafî) and the politicization of the sect brought the issue of descent to the fore among the Safavids. The fact that the Safavid lineage is based on four different ethnic origins, namely Sayyid/Arab, Persian/Persian, Turkish and Kurdish, has further increased the interest in the subject. Considering all these, it is necessary to draw attention to the fact that the Qizilbash-Alevi belief created by the Safavids has not been the subject of research and examination at the level that Turkish identity deserves, and that such studies are necessary to understand the ideas developed by the Safavid Sheikhs and Shahs and their followers (Kizilbash-Alevi) living around the ideas. is to put.

Keyword: Safavids, Buyruk, Qizilbash, Alevi, Ardabil

1.Giriş

Safevi Tarikatı'nın Erdebil'de ortaya çıkışından itibaren bir tasavvuf ve tarikat ruhunun hâkim olduğu yazılı kaynaklar aracılığıyla görülmektedir. Şeyh Safiyüddin Safi tarafından kurulan Safevi tarikatı (1301) ilk dönemlerinde daha çok Azerbaycan, İran, Anadolu, Suriye ve Irak bölgesinde hem elitler hem de halk kitleleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Safevi tarikatı başlangıcından Şeyh Cüneyd'in tarikat postuna oturduğu 1447'ye kadar yaklaşık yüz elli yıllık döneminde İslam dünyasının hemen her köşesinde rastlanan Hz. Ali sevgisine dayanan standart Sufî bir tarikat yapısında faaliyetlerini sürdürmüştür. Hemen bütün kaynaklar Safevi tarikatının Şeyh Cüneyd döneminde köklü bir değişim ve dönüşüm yaşadığından bahseder. Cüneyd'le birlikte "Safevi Sufî Tariakatı"nın Safevi Hareketi'ne dönüştürüldüğü kaydedilir.

Safevi Kızılbaş Devleti'ne giden yol Şeyh Cüneyd'in Erdebil'de kısa süre tarikat postuna oturmasıyla ve bölgenin hâkimi Karakoyunlu Cihanşah tarafından sürgün edilmesiyle başlar. Bir bakıma, Cüneyd'in şeyhliği, yarım yüz yıl sonra Şah İsmail liderliğinde "Safevi Kızılbaş Devleti"ni yaratacak olan Kızılbaş devriminin başlangıç noktasına işaret eder. Bir diğer açıdan, Şeyh Cüneyd'in 1447'de posta oturmasından Şah İsmail'in 1501'de tahta çıkışına kadar süren bu devrim veya huruç dönemi, Safevi tarikatının "Safevi Kızılbaş Devleti'ne dönüştüğü geçiş sürecidir.

XVI. yüzyılın başında devlete dönüşen Anadolu ve Şamlu Türkmen-Kızılbaşlarından meydana gelen bu hareket Osmanlı tarihçiler, İranlı tarihçiler, hatta Safevi tarihçileri tarafından görmezden gelinmiştir. Bu yüzden Safeviler ve Şah İsmail'in tarihi şahsiyeti ve Kızılbaşların İran tarihine katkıları Türkiyeli araştırmacılar tarafından tam olarak değerlendirilemediğinden Şah İsmail sadece Şiiliği mezhep olarak ilan eden bir İran hükümdarı olarak tanınmıştır.

Son yüzyılda Fuad Köprülü ve bazı Türk Tarihçilerinin ortaya attığı ideolojik bakış açısıyla Safevi hareketine ve Kızılbaş Alevi kaynaklarına ilgisiz kalan bu kesim, diğer yandan Aleviliği tamamen Bektaşilik üzerinden anlatmaya çalışmışlardır. Anadolu ve Balkanlar'da nüfusun ciddi bir kısmını oluşturan Alevilerin inşa edilmekte olan Türk Milleti'ne entegre edilmesi gözetilmiştir. Köprülünün açtığı çığırdan devam eden birçok akademisyen, Alevilerin İran'la bağlantısını yok sayarak, Orta Asya Yeseviliğine bağlamak, Alevilik ve Bektaşiliği aynılaştırmayı, bunun sonucu olarak Kızılbaş-Aleviliğin tarihini ve inançlarını ağırlıklı Bektaşî kaynakları üzerinden tartışmayı sürdürmüşlerdir.

Şüphesiz Safeviler hakkında başka yazarlar da olmuştur. Bu kaynaklar hem yetersiz hem de yanlıdır. Safevilerle ilgili başvurulacak ilk ve en temel kaynak kısaca *Safvetü's-Safa* adı ile andığımız günümüzde de Kızılbaş-Alevilere rehberlik eden "Buyruk"tur. *Safvetü's-Safa* Tarikatın kurucusu Safiyüddin Safi'nin yaşamı ve kerametlerini anlatan menkıbevi bir eserdir. Ahmet Taşğın'a göre (2014: 15-68), *Safvetü's-Safa* adlı eser Safiyüddin Safi ile oğlu Şeyh Sadrüddin Musa'nın birbirine sordukları soru-cevap şeklinde bir diyalog formatında yazılmıştır. "Dört Kapı Kırk Makam"ın Kızılbaş-Alevi geleneğine has yorumlarıyla başlayıp Kızılbaş-Alevi inanç ve erkânına dair temel meseleleri açıklayan içeriği, eserin Buyruk türü içinde yer aldığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. El yazması olan bu eser Şeyh Safi öldükten (1334) sonra oğlu Şeyh Sadrüddin Musa'nın denetiminde, Safevi dervişlerinden İbn Bezzaz tarafından Farsça kaleme alınmış ve 1358'de neşredilmiştir. 1501'de Safevi Devleti kurulduktan sonra Şeyh Sadrüddin Musa'dan itibaren Şah İsmail'i de içine alan bir şekilde aile bireyleri ilave edilmiştir. Safiyüddin Safi'nin sağlığında yazdığı şiirlerinin de olduğu *Kara Mecmua*'dan da bahsedilse de *Safvetü's-Safa*, Safevi menâkıbnâmesinin en tanınmışıdır. Bu tanınmışlık, ilk planda tarikatın pîri Safiyüddin Safi'nin yaşamına, inancına hasredilmiş olmasından ve bu sebeple de özellikle Anadolu ve Balkanlar'da yaşayan müritleri tarafından bir çeşit kutsallık kazanarak "Buyruk" olarak okunmasından ileri gelmektedir.

2. Safevilerin Soy Şeceresi (Nesebi), Etnik Kimliği, İnanç (Mezhebi)

2.1. Safevilerin Soy Şeceresi (Nesebi)

Safevilerin ismi etrafında oluşan literatürden yararlanarak, Edebil Tekkesi, bu Tekke'nin Şeyhleri ve Şahları hakkında en çok tartışılan konuların başında gelen Safevilerin soyağacı (nesebname) meselesidir. Özellikle, 15. yüzyılın ortalarından bu yana devam eden ve her zaman dikkat merkezinde olan bu durum, dönemin İlhanlı, Timurlu, Karako-

yunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı hatta Memlûk devletlerini de yakından ilgilendirmiştir. Ayrıca bu konu, Orta Doğu’da siyasî arenanın derinleşmesine ve dengelerin yeniden kurulmasına neden olan İran/Azerbaycan merkezli Safevi Kızılbaş Devleti’nin öğrenilmesi açısından da çok büyük önem arz etmektedir. Kuşkusuz Safevilerin soy şeceresini öğreneceğimiz temel kaynak *Safvetü’s-safâ* adlı eserdir.

İskender Bey Munşi (2019: 51-52), Safevileri on dokuzuncu göbekten Yedinci İmam Müsa-ı-Kâzım’a ulaştırır. Buna göre soyağacı (nesebname) şöyledir: İmamı’l-Hüman Musa el Kazım, Ebü’l- Kasım Hamza, Seyyid Ebu Muhammed Kasım, Ahmed-il Arabi, Seyyid Muhammed, Seyyid İsmail, Seyyid Muhammed, Seyyid Cafer, Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed, Seyyid Hasan, Seyyid Muhammed, Şeref Han, Seyyid Muhammed, Firuz Şahi Zerrinkülâh, İvaz-el-Havass, Mauhammed el Hafız, Sehaddin Reşit, Şeyh Kutbüttin, Şeyh Salih, Şeyh Emineddin Cibril, Şeyh Safiyüddün İshak isimleri yer alır. Mirza Abbaslı’da (1976: 287- 329) daha sonra, Şeyh Safiyüddin Safi’den sonra gelen tarikatın şeyhleri Şeyh Sadreddin Musa, Şeyh Hoca Ali, Şeyh İbrahim, Sultan Cüneyd, Sultan Haydar, Şah İsmail olarak *Safvetü’s-Safa* adlı esere ilave edildiği belirtir.

Safevi ailesinin soyunu belirten Safiyüddin’in hal tercemesine ve Safeviliğe dair yazan Cihat Aydoğmuşoğlu (2018: 11), *Safvetü’s-Safa* adlı el yazması eseri kaynak olarak Safevi ailesinin soyunu, on dokuzuncu göbekten, yedinci imam Musa-ı-Kâzım’a bağlar ve seyyid soyundan olduğunu doğrular

Faruk Sümer (1999: 10), Safevilerin seyyidlik iddialarının, XV. yüzyılın ikinci yarısından, yani şeyh Cüneyt’ten itibaren ortaya atılmış olduğunu, onların da bundan sonra kendilerini Hz. Ali ahfadından saymış olduklarını” belirtir.

Safevi Tarihçisi Mirza Abbaslı (1976: 287-329) konuyla ilgili: “Anlaşılan kendilerini seyyid olarak gören ve bu hususta uzun zaman mücadele veren Safevi şeyhleri, neseplerinin bu şekilde tanınmasını istemiş ve bunun dışında ihtimal bırakmamışlardır. Buna rağmen, kesin olan bir gerçek vardır ki, bu dönemde Safeviler tamamıyla Türkleşmiş ve süreç içinde de Safevi Devleti’nin temellerini Türk devlet geleneklerine göre atmışlardır”.

2.2. Safevilerin Etnik Kimliği.

Tarihçiler, Safevi ailesindeki siyasî gelişmelerden yola çıkarak, Safevileri Arap, Fars/Acem, Türk ve Kürt olmak üzere dört farklı etnik kökene dayandırmaktadırlar. Zeki Velihî Togan (1970: 91-118), *Safvetü’s-Safa* adlı eserde, Şeyh Safiyüddin’in yedinci atası Zerrin Külâh Firuz Şah’tan El-Kürdi el-Sencani olarak bahsedildiğinden yola çıkarak, Safevilerin etnik kökenine ilişkin onların Kürt kökenli olduğunu iddia eder. Safevilerin ile ri sürdürdükleri gibi Türk değil Kürt menşeli olduklarını yazar. Togan, Kürt askeri birliklerinin Azerbaycan’a gelişine dair *Safvetü’s-Safa*’da geçen bir rivayette 1025 yılında Revvadilerin Azerbaycan’ı işgal etmesi şeklinde algılamıştır. Bu bilgiden yola çıkan Togan, Safevilerin cedlerinin dili Azerî Farsçası olup, İlhanlılar devrinde Türkleşmiş ve Türkmenler

arasına Şeyh ve mürid sıfatı ile sokulmuşlardır” der. Faruk Sümer’de (1976:1-3), Togan’ın görüşüne benzer görüşler ileri sürerek şöyle demektedir “Tahmin etmek mümkün olabilir ki, Safiyüddin İshak’ın atası Firuz Şah, Kürtlerin X. yüzyılda Azerbaycan ve Erran’a yayılmaları esnasında Erdebil’e gelmiş ve şehrin yakınında bir yerde yerleşmiştir.” Sümer, bu fikirlerini kanıtlamak için, Kürt hanedanlarından olan Revvadilerin Azerbaycan’ı yönetmesini ve İbn Arab Şah’a istinaden Erdebil ve Mugan arasında kalan yerlerin Kürt menşeli Cakirlü yurdu olduğunu, 15. yüzyılda Cakirlüler’in tamamen Türkleştiğini bildirir.

Safevilerin orijini konusunda Avrupalı bazı tarihçiler; Türk tarihçilerinden farklı görüş ileri sürmektedir. Oktay Efendiyev’in (2018: 33), Safevi soyunun ismini aldığı Şeyh Safiyüddin ve devamıyla ilgili alıntı yaptığı Rus şarkiyatçılardan Barthold, “ilk Safevi şeyhleri Erdebil’de yaşamış ve onların ana dili Azerbaycan dili (yani Türkçe) olmuştur” derken; Petruşevski ise, benzer görüşte olup “bu Erdebil şeyhleri şüphesiz ki fars değil, Türk kökenlidir” dediğini ve Sülâlenin Şeyh Safiyüddin’den başlayarak güçlü bir şekilde Türkleşmiş ve Anadolu Türkleriyle sıkı bir ilişki kurarak bunlardan etkilenmiş olması açısından öneminden bahseder.

İskender Bey Munşi (2019: 10-11), Safevilerin Türk kökenli olduğunu, Şeyh Safi’nin “Türk Piri” diye anıldığını, şöyle anlatmaktadır: “Bir gün Şeyh (Safi) oturmuştu. Mihrabın duvarının yarıldığını gördü. Oradan bir adam çıkıp Şeyh’e dedi ki: Ey Pir-i Türk... Onun cemalinin bedri, hüsn ve kemalinin yetkinliği öyle bir dereceye çıkmıştır ki o daima “Türk Piri” olarak anıldı”. Oktay Efendiyev (2018: 33), *Safvetu’s-Safa*’daki verilerden hareketle; Mevlana Ahmet ve Mevlana İbrahim Tebriz-i Safevi’nin anlattığı bir olayı şöyle aktarır. “(biz) Erdebil’e geldik. Şeyh’in yanında (evinde), Allah onun ruhunu aziz tutsun- bizim için siyah ekmek ve su getirdiler. Biz orada bulunduğumuz sırada içeri Türkler girdi misafir gelen Türk müritlerine daha iyi hizmette bulunarak onlara beyaz ekmek ve bal sunulduğunu” örnek vererek, Safevilerin Türk olduğunu vurgulamaktadır. Bu da Şeyh Safiyüddin döneminde Erdebil halkının Türk olduğuna işaret etmektedir. Ancak temel kaynakta Safevilerin nesep bakımından Türk olduklarına dair direk bilgi bulunmamaktadır.

Rıza Nur (1979: 118), “bu sülale Türk’tür” dediği Safeviler hakkında: “Safevi tarikatını kuran büyük babasının soyca İmam Musa Kazım’a nisbeti ve suretle Arap olması lazımdır ise de bu uydurmadır. Çünkü o vakit bütün Müslüman memleketlerinde, bilhassa İran’da da her saltanata geçmek veya sivrilmek isteyenlerin mutlaka kendisini ya Evlad-ı Resüle veya bir padişah sülalesine mensup göstermesi, bu yolda şecereler uydurması adet ve zaruri idi. Hâlbuki bu zatın Erdebilli olduğundan şüphe yoktur. Erdebil o vakit ve şimdi de Türk’tür. Hele bu sülâlenin bütün istinatgâhının Türkmenler olması bu babda kati bir delil mahiyetindedir. Çünkü Türk ve Acem arasındaki büyük nefret ve düşmanlık bir Acem’in Türkler tarafından himaye edilmesine katıyyen manidir. Türk olmasalardı, bu Türkmenler onlara istinatgâh olmazlardı.”

İsmet Zeki Eyuboğlu da (1979: 46); “Şeyh Safiyüddin 1174’te Arabistan’dan Azerbaycan’a göçen Firuz Şah’ın torunudur,” diye yazmaktadır.

2.3. Safevilerin İnancı (Mezhebi),

Safevilerin soyları (nesepleri) kadar mezhepleri hususunda da tartışmalar olmuştur. Bazı tarihçiler Tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin'in, Sünnî bir mutasavvıf olduğunu iddia etmektedirler. 1340'lı yıllarda Anadolu, İran, Azerbaycan ve Erdebil'i dolaşmış olan Seyyah İbn Battuta (2021: 1/312), o dönem coğrafi bölge halkının büyük çoğunluğunun "Ehl-i Sünnet (Sünni)" olduğunu vurgulamaktadır. TDV İslam Ansiklopedisi "*Azerbaycan*", başlıklı makalesinde (Togan, 1970: 91-118), Karakoyunlu Cihanşah'ın vakıf belgelerinde, Şeyh Safiyüddin'in Sünni olduğunun kaydedildiğini yazar.

Safiyüddin Safi'nin geliştirdiği inanç kurumu On İki İmam anlayışına dayandığından, Ali sevgisinden kaynaklanan bütün tarikatları etkilemiştir. Felsefesi özellikle Anadolu'nun değişik bölgelerinde, konar-göçer Kızılbaş-Alevi topluluklarınca benimsenip yayılmıştır. Bu felsefe, eski İran inanç öğeleri ile sufi İslami (halk/Müslümanlığı) öğelerin karışımıdır.¹ Bu inanç düzenine göre kadın erkek ayrımı yoktur. Küskünlük, içki yasağı, insanı küçümseme, kadının kapanması gibi davranışlar doğru değildir. Şeriatın getirdiği koşullar kişinin istencine bağlıdır, zorunlu değildir. Çünkü insan saygındır (Yıldırım, 2019: 26).

Safevi Tarihçisi Mirza Abbaslı (1976: 294); tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin tarikat ilkeleri açısından sufiliği takip etmiş; tarikatını, herhangi bir mezhebi çerçeveye yerleştirmemiştir. Zaman zaman kendisine mezhebini soranlara Hz. Ali'ye ve imamlara bağlılığından söz etmiştir. *Safvetu's-Safa*'da şeyhin müritlerinin çoğunun Şafi olduğu, bunun yanında Hanefilerin ve Şiilerinde bulunduğu hatta Budist ve Hristiyan taraftarlarının bile olduğu malumatı verilir.

3. İlk Dönem Safevi Şeyhleri (Safiyüddin Safi, Sadrüddin Musa, Hoca Ali, Şeyh İbrahim)

Budak Muñşi-i Kazvini (2004: 251), *Safevi* Tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin Safi'nin Erdebil'e bağlı Kalhoran köyünde 1252'de doğduğunu yazar. Tarihçi Münecimbashi'ndan alıntı yapan Walther Hinz (1992: 63-64), Kazvini'yi doğrular. Safiyüddin Safi'nin ataları ve doğduğu yer ile ilgili şu bilgileri verir:

"Bunlardan önce Erdebil'e gelen Zerrin Külâh Firüz Şah olup bir abid (ibadet eden) ve zahid ve köşenişin (inzivaya çekilmiş) bir âdem idi. Rengin adlı bir yerde ölmüştür. Daha sonra oğlu Avaz-ül Havas Rengin'den ayrıldı ve Erdebil köylerinden Esre-

¹ Halk Müslümanlığı: Siyasi bir nitelik kazanmamış, yalnızca bir sosyal hayat tarzı olarak algılanan ve yaşanan, kitabi esaslardan çok toplumun geleneksel inanç ve hayat tarzının belirlediği, kısmen hurafelere karşılık Müslümanlık anlayışı ve tarzı olarak görülmektedir. Bu, Türklerin eski inanç ve geleneklerinin şifahî bir kültür unsuru olarak İslam içinde ön plana çıktığı bir anlayış olup, adına "Heterodoks İslam" inancı da denilmektedir. Kalenderilik, Bektaşilik, Alevilik ve Kızılbaşlık bu inanç biçiminin içinden sivrili çıkışmış oluşumlardır (Cengiz Yıldırım, "Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti", 2019: 26-27).

fencan köyüne yerleşti; burada ölünce yerine oğlu Muhammed geçti. Bu da ölünce Kalhoran ahalisi oğlu Selahaddin'e itikat ettiler. Bunun da yerine oğlu Kubbettin geçti; buralara saldıran Gürcüler, Kubbettin'i yaralayarak öldü diye bıraktılar. Sonra yarası tımar edilerek (tedavi) iyileşti. Daha sonra oğlu Eminüddin bir müddet burada oturdular, hepsinin kabirleri Kalhoran köyündedir. Şeyh Safiyüddin, Eminüddin'in oğlu olup salah ve takva sahibi idi”

Budak Munşi-i Kazvini'nin belirttiğine göre (2004: 251-255); 1252 yılında Eminüddin Cebrail ve Devlet Hatun'un çocukları olarak doğan Şeyh Safiyüddin, ailenin altı erkek çocuğundan² beşincisi olarak dünyaya geldi. Henüz altı yaşındayken babası Eminüddin Cibril vefat etti. Safevi kaynakları onun daha çocukluk yıllarında akranlarından ayrıldığını liderlik özellikleri göstermeye başladığını kaydediyor. Safiyüddin Safi önce Erdebil de iyi bir öğrenim gördü. Öğrenciliği sırasında ailesi ve bölgede varlık gösteren sufi akımlardan etkilendi. Yaklaşık 20 yaşlarındayken Erdebil uleması arasında kendi temayülüne (eğilim) uygun bir mürşit bulamadığı için Şiraz'a gitti. Şiraz'da Şeyh Rükneddin Beydavi ve Emir Abdullah gibi sufi dervişlerle tanıştı. Burada da aradığını bulamayan Safiyüddin'e Emir Abdullah, Hazar Denizi civarında oturduğu söylenen çağının ünlü mutasavvıfı Halvetiye tarikatı Şeyhi olan İbrahim Zahid-i Geylani'yi tavsiye etti. Uzun ve meşakkatli bir yolculuk süreci yaşayan Safiyüddin, dört yıl süren bir arayıştan sonra Hazar Denizi'nin güney kıyılarında Geylan'daki zaviyesinde aradığı mürşidini buldu. Safevi tarihçisi Yahya b. Abdüllatif Kazvini (1984: 20), Halvetiye tarikatının silsilesini yedinci İmam Musa-ı Kazım ve Ali bin Ebu Talib'e dayandırır.

Bu buluşma esnasında Safiyüddin 25, Şeyh İbrahim Zahid Geylani ise 60 yaşındadır. Bir süre sonra onun yönetimi altında bulunan topluluğa katıldı; kendini tasavvuf konularında çalışmaya verdi. Özellikle halifelik sorununu içeren tarihsel olaylarla ilgilendi. Mürşidinin hizmetinde yirmi beş yıllık bir süluktan (manevi yolculuk) sonra aldığı icazet ile irşat (aydınlatma) için İran'ın değişik illerinde gezilere çıkarak, çevresinde toplananlara, düşüncelerini açıklamaya başladı. Mürşidinin kızı Bibi Fatma ile evlendi (1277). Bu evlilik şeyhi ile olan ilişkilerini güçlendirdi. Ölmesi durumunda Safiyüddin'in dergâhın başına geçmesini vasiyet etti. Şeyh İbrahim Zahid-i Geylani 1301'de seksen beş yaşında öldü. Böylece Safiyüddin tarikatın³ şeyhi oldu. Mürit ve halifeler kendisine katıldı. Bir süre sonra Erdebil'e dönen Safiyüddin burada Hz. Ali sevgisine dayanan, kendi adını taşıyan (Safevi) tarikatını kurdu (Yıldırım, 2019: 28-34).

² Safiyüddin'in beşkardeşi vardı. Bunlar Seyyid Muhammed, Seyyid Selahaddin, Seyyid İsmail, Seyyid Yakub ve Seyyid Fahreddin idi. (Seyyid Hasan Esterabadi, “Tarih-i Sultani”, 2019: 17).

³ *Halvetiye* Tarikat silsilesi, Ahî Muhammed vasıtasıyla İbrâhim Zâhid-ı Geylânî'ye nisbet edilen, ancak kurumlaşmış bir tarikat halini alamayan *Zâhidiye* silsilesiyle birleşir. Silsile, İbrâhim Zâhid-i Geylânî'nin halifesi Safiyüddin Safi tarafından Erdebil'de kendi adına kurduğu *Safeviye*, tarikatına dönüşmüştür. *Safeviye* tarikatı Anadolu'da Şeyhi Hoca Ali'nin halifesi Şeyh Hamidüddin (Somuncu Baba) kanalıyla onun halifesi Hacı Bayram Veli'nin Ankara'da kurduğu *Bayramiye* tarikatıyla irşad faaliyetlerini yürütmüştür (Abdülbaki Gölpınarlı, “Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi”, 1997: 20-42).

Şeyh Safiyüddin Safi tarafından kurulan *Safevi* Tarikatı ilk dönemlerinde daha çok Azerbaycan, İran, Anadolu, Suriye ve Irak bölgesinde hem elitler hem de halk kitleleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Kerametleri ve rüyaları müritleri vasıtasıyla etrafa anlatılan *Safevi* şeyhine derin bir sevgi ve bağlılık, onun taraftar kitlesini giderek artırmış; aylarca hatta yıllarca süren yolculuklara katlanan ziyaretçiler, Erdebil Tekkesi'ne akın etmiştir. Bu arada ününü duyan ziyaretine gelen İlhanlı veziri Reşideddin ile yakınlık kurmuş ve korunmuştur. Osmanlılar nezdinde II. Bayezit'e kadar itibar gördüğü ve maddi destek aldığı bilinmektedir.

Bölge Moğol hâkimiyeti altında olduğundan halk içerisinde pek çok inanç hayat bulabiliyordu. Şeyh Safiyüddin Hz. Ali soyundan geldiğini ileri sürerek seyyid olduğunu kabul eder. Erdebil Tarikatı'na göre Allah-Muhammed-Ali üçlüsü tartışılmaz bir inanç merkezidir. İnsanın tanrısal tözden yaratıldığı kabul edilir. Bu nedenle, "Peygamberden sonra İslam toplumunun en yetkin kişisi Ali'dir," der. Hz. Muhammed'den sonra halifelğin Ali'ye verilmesi gerektiği inancını taşır. Nitekim Peygamber'in bu konuda, Veda Haccı dönüşünde "Gadir-i Hum" denilen yerde konakladığında çevresindekilere açıkladığı bir hadis de vardır. Bu hadiste, "benden sonra imamet ve hilafet Ali'nindir," yargısında bulunmuştur. Oysa Halife seçiminde buna uyulmadığını, dinin genel ilkelerine aykırı davranıldığını öne sürer. Gerçekte Ali bilgi ve tinsel gerçekler bakımından, bütün öteki halifelerden üstündür. Gene İslam dininin kurallarına göre, halifelik bilgi, yetkinlik ve olgunluk istediğinden, oy çokluğuna değil bilimsel yetkiye dayanmaktadır. Bu nedenle Ali'ye verilmesi ve babadan oğula geçmeliydi görüşünü savunur (Yıldırım, 2021: 62-63).

Erdebil Tekkesi'ne gelen topluluklar Hz. Ali sevgisinin yanında doğa kuvvetlerine inanan Orta Asyalılardan, ateşe ve ışığa tapan Zerdüştlere kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Şeyh Safiyüddin'nin müritleri arasında İlhanlı Gazan Han'ın (1295-1304) veziri Reşüdidün (1248-1318), Olcaytu Han (1304-1316), Ebu Sait Bahadır Han (1316-1335) ve Emir Çoban (1320-1327) da vardı. Olcaytu'nun On İki İmam Şiiliğini kabul etmesinin, bu mezhebin, bir İlhanlı (Moğol) eyaleti durumunda bulunan, Anadolu'daki Gayri-Sünni (Heterodoks) köylü ve göçebeler tarafından sevinçle karşılandığı muhakkaktı. İlhan Erdem (2000: 27) Olcaytu'nun İmamiye Şiiliğini kabul etmesi üzerine Horasan'dan Anadolu'ya geçmiş, Türkmen köylü göçebeler arasında Ebubekir, Ömer, Osman ve Aişe adlarının anılmasının yasaklandığı, Türkler ile Moğollar arasında bir kaynaşmanın başlamış olduğunu," belirtir.

Şeyh Safiyüddin'den itibaren her dönemde özellikle de İlhanlı Gazan Han ve veziri Reşüdidün dönemlerinde Erdebil'deki dergâhın himayesi en yüksek derecedeki devlet adamlarının üzerindeydi. Şeyh Safiyüddin 1334 yılında 85 yaşında Erdebil'de öldü ve dergâhın avlusuna defnedildi. Şeyh Safiyüddin öldüğünde Tekkenin varlıkları arasında Azerbaycan'da kırk köy, Erdebil'de yaklaşık iki yüz ev, yeteri kadar hamam ve kervansaray bulunuyordu.

Walther Hinz (1992:5-9), *Safvetu's-Safa*'nın üçüncü cildinde Şeyh Safiyüddin'in etkisinin genişliği ve İlhanlıların kendisine olan ilgisi hakkında kaydedilen şu bilgileri aktarır:

“İbrahim Zahit Geylani ölmeden önce Safiyüddin'e vasiyet etti. Safiyüddin de irşat mevkiine geçerek keramet ve harikalarıyla şöhret kazandı; ahalinin ve Şii İlhanlı hükümdarları ile emirleri kendisine kemal üzere itikat ettiler ve çok mezalim def'ine bais oldu. Müritleri o kadar çoğaldı ki bir gün emir çoban ona, bizim askerlerimiz mi çoktur yoksa sizin müritleriniz mi diye sorunca, 'sizin askeriniz dahi cümlesi müridimizdir, ziyadelik nasıl sorulur,' cevabını verdi. Emir çoban ve sultan Ebu Said dahi kendisine inabet ve itikat üzere idiler”

Walther Hinz (1992: 5-9), “Şeyh Safiyüddin'in ve Erdebil Tekkesi'nin İlhanlılar tarafından yardım gördüğü ve korunduğu İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin'in mektuplarında da açıkça görülmektedir,” der ve şöyle devam eder: “Reşidüddin'in, Erdebil valisi oğlu Mir Ahmed'e mektup göndererek, peygamberin doğum gününde, her yıl tekkeye şarap, yağ, hayvan, şeker, bal ve bu gibi hediyeler vakfedilmesini; başka bir mektubunda ise Şeyh'e son derece hürmet gösterilmesini ve sağlığı ile yakından alakadar olmasını” istediğini belirtir

Mirza Abbaslı (1976: 301); “Gazan Han'ın İslam kimliğinde, en büyük özelliği, Ehl-i Beyt'e ve o nesilden gelen seyyidlere büyük bir saygı ve bağlılık göstererek onları himaye etmesiydi. Şah İsmail'in büyük atası Şeyh Safiyüddin Safi ile de ilişkileri bulunmaktaydı,” diye yazar.

Zeki Velihi Togan (1970: 308), Gazan Han, 1303 yılında Şiilerce (*Caferiye*) kutsal sayılan Kerbelâ'yı ziyaret etmiş ve Hz. Hüseyin'in türbesine büyük hediyeler vermiş, türbeyi ve Kerbelâ şehrini mamur hale getirmiştir. O zamana kadar ıssız çöl vaziyetinde olan Kerbelâ sahrasına, bugünde kullanılan Arapların 'Nehr Gazan-i Ulya' dedikleri, 'Yukarı Gazan Irmağı' adı verilen, büyük bir kanal açtırmıştır. Gazan Han bu kanalın biraz aşağısında, 'Meşhed-i Seyid-i Ebü'l Vefa' civarında, 'Nehr Gazan-i Süfla' yani Aşağı Gazan Irmağı' adı verilen bir kanal daha açtırmıştır diyen Togan şöyle devam eder:

“Moğolların (İlhanlılar), Horasan, İran ve Anadolu'da Ehl-i Beyt nesline karşı özel bir ilgi ve hürmet gösterdikleri muhakkaktır. Bu ilgi Moğolların Müslüman-Türk oldukları ve Şiiliği ile bildikleri halde özellikle Osmanlı tarihçileri tarafından birtakım sebeplerden dolayı açıkça yazılamamıştır. Togan bunun sebebini 1256'da Hülâgû Han tarafından İslam'ı temsil ettiği bilinen Abbasi halifeliğinin ortadan kaldırılmasına ve 1402'de kendini Moğolların devamı olarak gören Timur ile Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid arasında yaşanan Ankara savaşına bağlar.”

Bazı tarihçiler, Cengiz Han sülalesinin dolayısıyla Moğolların Şii değil Sünni olduğu hatta Şafi inancını taşıdıklarını belirtirler. Moğolların Şiiliğe olan ilgisini Hans R. Roemer'den alıntı yapan İsmail Aka *Timurlular* adlı eserinde Cengizliler harekâtının batıya yöneldiği zamanlarda, aralarında rivayet edilen Moğol ananesinde Cengiz Han'ın soyunun Hz. Hüseyin'in oğlu Hz. Zeynelabidin'e dayandığı ve sülaleye (Ehl-i Beyt nesli) özgü bir ilgi ve saygı gösterildiğine değinir (Aka, 2019: 41).

Şeyh Safiyüddin'in vasiyeti gereği ölümünden sonra Bibi Fatma'dan doğan oğlu (d. 27 Nisan 1305) Şeyh Sadrüddin Musa, dergâhın başına geçmiştir. Mirza Abbaslı'nın verdiği bilgiye göre (1976: 294); bölgede hâkim bulunan İlhanlı İmparatorluğunun parçalanma sürecine girmiş olmasına rağmen Sadrüddin Musa, bu zor devrede Erdebil'deki tarikat merkezine ait toprakları koruduğu gibi, Safevî hanedanının, bir türbe (babası Şeyh Safiyüddin türbesi), bir tekke ve müstemilat binalarından meydana gelen mukaddes merkezini yaptırarak orayı zenginleştirmiştir. Şeyh Safiyüddin'in mezarı tüm Safevî tarihi boyunca atalar mezarlığı olarak şahlar ve Kızılbaşlar tarafından saygı görüp ziyaretçi akına uğramıştır. Sadrüddin Musa'nın yoğun gayretleri dergâha, babası Safiyüddin'in döneminde olan sevgi ve saygıyı daha da artırmış, *Safevi* tarikatının genişleme ve taraftar sayısının artması ile adından söz ettirmiştir. 60 yıla yakın bir süre şeyhlik postunda oturan Sadrüddin Musa, babası Safiyüddin'in ehil görerek tayin ettiği ve nitekim onunda genç yaşında aldığı bu sorumluluğu hakkıyla yerine getirdiği söylenir. Babasının karizmatik kişiliği ve kemali, insanları Şeyh Safiyüddin'in şahsiyetinde tekkeye çekerken Sadrüddin Musa'nın döneminde tekke artık kurumsallaşmış ve "Safevi Tarikat Ekolü" oluşmuştur.

Seyyid H. Esterebadi (2019: 45), Şeyh Sadrüddin Musa zamanında da artarak devam eden müritleri kitleler, binlerce kişilik guruplar halinde doğudan ve batıdan Erdebil Tekkesi'ne gelmişlerdir. Üç ay içinde sadece Anadolu'dan gelenlerin sayısının 3000 olduğu belirtilmektedir. Budak Munşi-i Kazvini'nin belirttiğine göre (2004: 68); ölmeden önce, Kısa süre önce oğlu Hoca Ali'yi halefi olarak tayin eden Sadrüddin Musa 1391'de ölmüştür. Tekke içinde aile mezarlığında yatmaktadır.

3.1. Emir Timur Hoca Ali İlişkisi

1391'de ölen Şeyh Sadrüddin Musa'dan sonra tarikatın başına geçen oğlu Hoca Ali'nin doğum tarihi ve hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. Mirza Abbaslı (1976: 295), onun vefat ettiğinde altmış yaşlarında olduğunu söyler ki bu takdirde 772 (1371) yılından sonra doğmuş olmalıdır.

Hoca Ali zamanında Alevi bir mahiyet kazanan Erdebil Tekkesi'nin devrin hükümdarlarının iltifatına mazhar olduğu bilinir. Hoca Ali'nin Emir Timur nezdinde de büyük saygı gördüğü muhakkaktır. Emir Timur (d.1336-ö.1405), Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i yendikten (1402) sonra başkent Semerkant'a dönüşünde ziyaret ettiği Şeyh Hoca Ali'ye köyleriyle birlikte Erdebil'i vakıf olarak tarikata bağışlar (Aydoğmuşoğlu, 2019: 22-23) ve böylece Safevi ailesi için daha özerk bir etki alanı doğmuş olur.

Seyyid Hasan Esterabadi (2019: 25), 1403-1404 tarihinde Al Tamga adıyla anılan mühr-i Timuri ile Erdebil ve havalisinin Safevîyye tarikatına vakıf olarak verildiğini yazmaktadır.

Oktay Efendiyev (2018: 67-68), Timur bu ziyaret sırasında kendisine başka ne gibi hizmette bulunabileceğini sormuş, Hoca Ali'de Anadolu'dan getirdiği Türk esirlerin ser-

best bırakılmasını istemiştir. Timur'un emriyle hemen serbest bırakılan bu esirler de (rivayete göre 30.000 kişi) şükran borcu olarak *Safevi* tarikatının hizmetine girmişlerdir. Efen-diyev şöyle devam eder: "Hoca Ali'nin Timur'dan bağışlanmasını istediği bu esirlerin, *Safevi* tarikatına meyilli Anadolu Türkmen zümreler olduğu düşünülebilir. Bunların bir kısmı daha sonra Anadolu'ya dönerken kalanlar için Erdebil'de "Rumlu" adında bir mahalle kurulmuştur. Hoca Ali bu olaydan sonra Anadolu'da Teke, Hamid ve Karamanoğulları gibi güney beyliklerinde birçok müride sahip olmuştur. *Safevi* tarikatının Anadolu'daki ilk mensupları yurtlarına dönen bu esirlerle onların nesilleridir"

Safevi tarikatının Anadolu'daki ilk mensupları, Anadolu'da doğup yetişen bir sufînin kurduğu ilk Türk tarikatı olan *Bayramiye*'nin piri Hacı Bayram Veli, Somuncu Baba'nın (Hamidüddin Aksarâyi) halifesidir. Sarı Abdullah Efendi (2017: 61) Hoca Ali'nin Somuncu Baba'ya hilâfet verip Anadolu'ya gönderirken yanındakilere, "Diyâr-ı Acem'de emanet olarak bulunan esrâr-ı ilâhiyye onunla diyâr-ı Rûm'a intikal etti," dediğini rivayet eder. Ancak, Somuncu Baba Timur'un götürdüğü esirler içinden biri değildir. Kaynaklar Hoca Ali'ye intisap ettiğini yazar, tarih belirtmezler. Etem Cebecioğlu (2006: 89-107) "Somuncu Baba diye tanınan Şeyh Hamidüddin Aksarâyi, seyahate çıkıp pek çok meşayih-i izam (şeyh, veli, evliya) ile görüştüktan sonra Şam-ı Şerife gelmiş ve mürşid-i kâmil bulmak ümniyesiyle Erdebil'e kadar gidip Hoca Ali Erdebili hazretlerinin bezm-i irfanına erişmiştir" diye yazar. Abdülbaki Gölpınarlı'da (1997: 102), yukarıda da belirtildiği üzere, *Bayramiye* tarikatı silsileleri Hacı Bayram Veli, Somuncu Baba, vasıtasıyla *Safevi* silsilesine ulaştırır. Bu bakımdan onun Türk tasavvuf tarihinde önemli bir yeri vardır.

Anadolu Kızılbaşlığının şekillenmesinde fikir ve inanç hayatının olgunlaşmasında Erdebil Tekkesi'nin büyük rolü vardır. Erdebil'de oluşan güçlü çekim merkezi, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Irak topraklarına doğru yayılarak yüzyıllar içinde büyük gücün öncü birikimi olmuştur. 15. yüzyılın ilk çeyreği içinde bir müderris-suffî olan Hacı Bayram Veli'nin (ö.1429) Ankara'da kurduğu *Bayramiye* tarikatı ilk zamanlarda daha ziyade Orta Anadolu'nun çiftçisi ve köylüsüne dayanır. Ekicilikte imeceyi getiren, ürünü eşit bölüştüren, Ahilerce çiftçi piri sayılan Hacı Bayram Veli gayri-Sünni halk tarafından çok sevilir. Süreç içinde müritlerinin sayısının artması sonucu İslam şeriatı karşıtı olduğu rafizilik, zındıklık ve mülhitlik yaptığı iddiasıyla saraya ihbar edilir. Bunun üzerine Osmanlı padişahı II. Murat'ın emriyle (1421-1451) boynuna, ellerine ve ayaklarına zincir vurulup idam edilmek üzere, Osmanlı sarayına, Edirne'ye götürülür (Cebecioğlu, 2006: 108-109). Münecimbaşı'da (2019: 134); II. Murat, uzun sorgusundan sonra Kızılbaş tacını çıkarması, etrafındaki Rafizileri dağıtması şartıyla Hacı Bayram Veli'yi affeder. Ancak Ankara havali Osmanlı'ya muhalif sufîlerle dolu olduğu için ayaklanma kuşkuları vardır bundan dolayı göndermek istemez bir medresede müderris olarak görev verir. Ancak Hacı Bayram Veli bu görevi istemez Ankara'ya döner.

3.2. Anadolu ve Suriye Türkmen-Alevilerinin Erdebil Tekkesi'ne İlgisi

1429 'de Şeyh Hoca Ali'nin ölümünden sonra tarikattaki kritik dönüşüm sürecinin hemen öncesinde tekkede mürşitlik yapan Şeyh İbrahim, babası gibi hürmet ve itibar kazanarak gerek İran gerekse Anadolu'da yayılmış olan tarikatı ilerletmeye ve kuvvetlendirmeye muvaffak olmuştur. Şeyh İbrahim dönemine ilişkin Savory, (2021: 16) şunları yazar:

“Safevi ibadethanesinin etrafında dolaşan müritlerin kalabalığı öylesine büyüktü ki, hepsi birden Şeyh İbrahim'in huzuruna çıkamadılar. Otoritesi gün geçtikçe arttı; o kadar ki Erdebil bölgesinde onun talimatlarına karşı çıkabilecek kimse yoktu, hepsi itaat etmek zorunda kalmıştı. Onun zengin mutfağı tabaklarla ve altın ve gümüş taslarla doluydu ve cömertliği atalarının cömertliğini aşırıyordu. Onun tarzı ve alışkanlıkları olumlu bir şekilde padişahları andırıyordu”

Bu sınırlı anlatıdan Erdebil'in Safevilerin takipçileri tarafından giderek artan bir şekilde ziyaret edildiği sonucunu çıkarabiliriz. Ancak İbrahim'in şeyhliği tarikatın tarihinin akışı içinde dikkat çekici her hangi bir olay içermez. Muhammed Yusuf Vale-i İsfehani (2022: 48), Şeyh İbrahim ömrünün sonuna doğru, müritlerini etrafına toplar ve onlara oğlu Cüneyd'in izinden gitmelerini vasiyet eder.

Halk üzerindeki geniş etkisiyle Safevi tarikatı başlangıcından Şeyh Cüneyd'in tarikat postuna oturduğu 1447'ye kadar yaklaşık yüz elli yıllık döneminde İslam dünyasının hemen her köşesinde rastlanan Hz. Ali sevgisine dayanan standart Sufi bir tarikat yapısında faaliyetlerini sürdürmüştü. Şeyh İbrahim'in 1447'de vefatı üzerine oğlu Cüneyd Erdebil'de şeyhlik postuna oturdu. Ne var ki, Şeyh Cüneyd'in kısa şeyhliği döneminde tarikatın öğretisi, örgütlenme yapısı ve mürit tabanında köklü değişiklikler meydana gelecektir. Kuruluşunda ortak olan konar-göçer Türkmenler Osmanlı'nın ilerleyen süreçte kendi ordusunu (Yeniçeri) kurmasıyla dışlanmış Osmanlı'da gelecek göremeyen konar-göçer Türkmenler Erdebil Tekkesi'ne yönelmiştir (Yıldırım, 2021: 85-93).

Hemen bütün kaynaklar Safevi tarikatının Şeyh Cüneyd döneminde köklü bir değişim ve dönüşüm yaşadığından bahseder. Cüneyd'le birlikte “Safevi sufi Tariakatı”nın Safevi Hareketi'ne dönüştüğü kaydedilir. Walther Hinz (1992: 10-11), Şeyh Safiyüddin'den Şeyh İbrahim'e kadar olan dönemdeki yapıyı “sufi tarikatı” olarak tarif ederken, Şeyh Cüneyd'den Şah İsmail'e kadar olan dönemi “Safevi Hareketi” olarak isimlendirir. “İlk dönemlerde posta oturan dört şeyh, örnek davranış ve karakterleriyle ün yapmış birçok mürit kazanmış ve dönemin devlet yöneticileri tarafından da saygı görmüşlerdir” diye yazar

Şeyh İbrahim'le birlikte Safevi tarikatı sapsağlam bir şekilde gelişmiş, özellikle İran'ın kuzeybatısında, Anadolu'nun doğusunda ve Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Türkmen kabileleri başta olmak üzere geniş bir bağlılar ve sadıklar topluluğu elde etmiştir. Şeyh İbrahim'in vefatı, tarikatın rolü konusunda olduğu kadar konumu konusunu da etkileyen beklenmedik ve radikal değişikliklere yol açar. Bu değişiklik neticesinde, Şeyh Safi-

yüddin'in klasik sufi yönelimli, ılımlı tarikatı militan gulat-Şia-Kızılbaş (Hz. Ali'nin Tanrı'nın nurundan zuhur ettiği inancı), Safeviliğine dönüşür.⁴

4. Tarikatın Cüneyd'le Birlikte Dönüşümü, Kızılbaş Mahiyet Kazanması

Rıza Yıldırım bu dönüşümü şöyle özetler (2017: 157-160), Şeyh Cüneyd dönemindeki dönüşüm yeni Türkmen tabandan gelen bu derin etki tarikat öğretilerinde ve pratiklerinde kendini iki şekilde gösterdi. Türkmen kitleleri arasında öteden beri "Veli" kültürüne dayalı, gayr-i-Sünni (Sünni şeriatı dışı) sufi Kızılbaş-Alevi (Halk-Müslümanlığı) inançlar esasında gerçekleşmekte olan çok daha kapsamlı ve derin bir dönüşümün dışa yansıyan işaretlerinden başka bir şey değildi. Bu çalışmanın bakış açısından, Cüneyd döneminde büyük ölçüde tamamlanan dönüşümün en önemli ayağı tarikatın mürit kitlesinde meydana gelen kapsamlı değişiklikti. Birinci dönemde Erdebil dergâhının müritleri daha ziyade yerleşik kent, kasaba ve köy sakinlerinden oluşmaktaydı. Konar-göçer Türkmenlerden de dergâha gelip gidenler olmuş olsa da onlar mürit portföyünde önemli bir yer tutmuyordu. Şeyh Cüneyd döneminde işte bu durum tamamen tersine döndü. Cüneyd'in kısa süren şeyhlik döneminde Dergâhın mürit kitlesinin ana gövdesi Anadolu ve Suriye'de yaşayan konar-göçer Türkmenlere kaydı. Türkmen dindarlığı ile yeniden yoğrulmuş Safevi sufiliği ile göçebe-aşiret militarizminin bu karışımı, Ortadoğu tarihinin belki de en adanmış ve en vurucu savaşçı müritlerini yarattı. Şeyh Haydar zamanından itibaren kendilerini diğer bütün insanlardan ayırmak için Kızılbaş unvanı alan bu sufi savaşçılar, kavgaya girerken düşmanın sayısına ve gücüne bakmıyor, zırh kullanmaya tenezzül etmiyor ve asla geri çekilmiyorlardı. Velayetle gazanın bileşimiyle ortaya çıkan bu müthiş enerji, nihayet Şah İsmail'in arkasında durdurulamaz bir huruç hareketine dönüştü. İşte hemen hepsi hasım olan çağdaş kaynakların Şeyh Cüneyd'e, biraz da onu aşağılamak için, atfettikleri "manevi sultanlığını bırakıp dünyevi sultanlığa meylettiği" suçlaması, özünde bu bahsettiğim Türkmen enerjisinin Safevi sufiliğine aşılmasıyla ortaya çıkan sinerjiden başka bir şey değildi." Bu durum 15. yüzyıl ortalarında. Hemen hemen tüm kaynaklar farklı biçimlerde ve amaçlarla da olsa görüş birliğiyle Safevi Tarikatı'nın devletleşme ve Kızılbaşlık sürecinde, bir takım siyasi taleplerin ön plana çıktığı Şeyh Cüneyd dönemi, bir kırılma noktası olarak kabul edilir. Kaynakları takiben modern tarihçiler de umumiyetle bu görüşü kabul etmiştir Walther Hinz'da (1992: 13-15), Cüneyd'in "Safevi sufi tarikatı"nın "Safevi hareketi"ne dönüştürdüğünü iddia eder. Bir bakıma, Cüneyd'in şeyhliği, yarım yüzyıl sonra Şah İsmail liderliğinde Safevi Devleti'ni yaratacak olan Kızılbaş devriminin başlangıç noktasını gösterdiğini yazar.

⁴ Dünyevi güçlere olan eğilimlerini meşrulaştırmak için Peygamber'in ailesinin torunları olarak bilinen (Ehl-i Beyt) imamların Safevi ailesinin üyeleri arasında görüneceğini savunuyorlardı. Ayrıca müritlerine şeriat tarafından yasaklanmış (haram) bazı eylemler için izin veriyordu. Böyle yaparak Hallac-ı Mansur gibi bazı sufilerin sözlerini izlediklerini iddia ediyorlardı (Ahmet Yaşar Ocak, "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa Anadolu'da İslam Heterodoksinin Doğuşu ve Gelişimi", 2000: 147).

Bu hareketin geliştirdiği sufilik tarikatın geleneksel görünümünden, hem “batını” doktrin hem de müritlerinin sosyo-kültürel tabanı bakımından oldukça farklıydı. Şeyh Cüneyd’in görece kısa liderliği altında (1447-1460) tarikatın bu kolu eğitimi, sakin ve riyazeti sufi tarikatından mistik, militan “gulat” ve “mehdici” harekete dönüşmüştü. Kısa süre sonra ikinci kol tüm tarikatı yuttu. Dergâhın manevi hinterlandı (beslendiği alan) içinde hızla marjinal bir konuma kayan geleneksel kol bir iki nesil sonra bütün bütün unutuldu Cüneyd’in Şeyhliği döneminde başlayan bu dönüşüm büyük oranda Şeyh Haydar döneminde tamamlandı (Yıldırım, 2017: 160).

Mürit kitlesindeki değişim bölgenin hükümdarı Karakoyunlu Cihanşah’da endişe yarattı. Cüneyd’in müritleriyle birlikte Erdebili terk etmesini istedi. Roger Savory (2021: 20-21), kendisi Şia, hatta Hurifi olan Cihanşah’ın, çok sayıdaki mridinden ötürü tahtına bir tehdit olarak gördüğü için Cüneyd’i Erdebil’den sürdüğünü, tarikatın geleneksel çizgisini savunan amcası Cafer’i tarikatın başına getirdiğini belirtir ve Şöyle der:

“Sultan Cüneyd kusursuz bir mrşitti; eşiğinde her milletten insan müridi olabilmek için toplanmıştı. Meclisindeki kalabalık öyle büyüktü ki, iki Irak ve Azerbaycan’ın yöneticisi olan Cihanşah tahtını kaybedeceğinden korktu ve Sultan Cüneyd’in Erdebil’i müritlerinin çoğuyla terk etmesini emretti”

Oktay Efendiyev (2018: 69), Cüneyd’in sürgün edilmesine yol açan sebebin inanç farklılığından değil, dünyevi iktidar arzusundan kaynaklandığı konusuna değinir. Şeyh Cüneyd, amcası ile olan Şeyhlik mücadelesi sebebiyle Cihanşah tarafından yapılan baskılara dayanamayıp babasının müritlerinden bir kısmını yanına alarak, ata yurdu Erdebil’den ayrıldı (1449), Anadolu’ya, Osmanlı topraklarına geçti. Onun bu Şekilde Erdebil’den bağımsız hareket ederek amcasına oranla daha faal bir rol oynaması ve her tarafta telkinler yoluyla müritlerini sürekli artırması ile Safevî hareketinin tarihi de yeni bir döneme girmiş olur.

4.1. Şeyh Cüneyd’in Anadolu yolculuğu

Şeyh Cüneyd, Erdebil Tekkesi’nin Anadolu’daki nüfusundan istifade etmek istiyordu. Bu bakış açısından Cüneyd’in Şeyhliği, özellikle de Anadolu ve Suriye yolculuğu, Şah İsmail’in çıkış tohumlarının ekildiği bir dönemdi. Bu dönemin tarikat tarihi bakımından en kritik tarihsel gelişmesi kuşkusuz militan Anadolu ve Suriye Türkmenlerinin Dergâh’ın talipleri arasına katılmasıydı. Şeyh Cüneyd Anadolu ve Suriye Türkmenlerinden oluşan müritlerinin bir kısmını yanına alarak Anadolu’ya Osmanlı topraklarına geçti. Gittiği yerlerde bölgenin idarecileri ve Sünni ulema pek hoş karşılamadı. Bu süreçte sıkıntılar yaşasa da, Karaman, Varsak, Şamlu, ve epni Türkmenleri arasında görüşlerinin yaydı, mürit kitlesini artırdı. Öyle güçlendi ki Trabzon Rum İmparatorluğunu düşürmek üzereydi ki, Fatih Sultan Mehmed, üzerlerine güçlü bir ordu gönderince geri çekilmek zorunda kaldı. Bir süre Hasankeyf’te kaldıktan sonra Uzun Hasan’la buluştu.

Faruk Sümer (1999: 17-18), buluşmayı Şöyle değerlendirilir. Uzun Hasan’la buluştuklarında (1456) ikisi de ittifaktan ne sağlayacaklarının farkındaydı. Uzun Hasan’ın Şeyh

Cüneyd'le iş birliği yapması onu rakibi Cihanşah karşısında daha güçlü kılıyordu. Uzun Hasan Cüneyd'i Münzevilerine ve dervişlerine gösterdiği ilgi için takdir etmiş ve cömert bir şekilde karşılamıştı; böylece Cüneyd'in eteğinden tutup onun atalarının kutsallığından bir pay almayı umuyordu. Cüneyd'le kızkardeşi Hatice Begüm'ü evlendirdi

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1996: 186), Sünni olan Uzun Hasan'ın Cüneyd'le yakınlık kurmasını siyasi çıkar diye değerlendirse de Akkoyunluların mezhepsel eğilimleri üzerine tespitlerde bulunan Hasanzade (2001: 117) şu değerlendirmeyi yapar:

“Akkoyunlu konfederasyonunda yer alan oymak beyleri ve ayrıca ordu emirlerinin isimleri yanında “baba”, “pir” ve “sufi” gibi sıfatların bulunduğundan söz eder. Bu gibi sıfatlar Akkoyunlu döneminde Kızılbaşlık veya Kızılbaşlığın öncü olan ve “Ön Kızılbaşlık” diyebileceğimiz inancın yaygınlığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca Musullu Sufi Halil gibi birçok emirin söz konusu inanç sistemine bağlılıkları da bilinmektedir. Buna ilaveten, Kadı Ahmed Kumi (1971), Akkoyunlu sultanı Elvend'in Kum şehri hâkimi olan Eslemiş Bey, göğsüne “ya Ali” sözcüklerini dövme ile yazdırmıştır ki bu veride Akkoyunlu devletinde yer alan kimi karakterlerin inanç sistemini göstererek tabanda yaygın olan inancın bir göstergesidir.”

Şimdiye kadar araştırmacılar genel olarak Akkoyunluları Sünni olarak nitelendirmiş olsa da tarihi veriler ve son dönemlerde ortaya konulan resmî belgeler vasıtasıyla Akkoyunlu hükümdarlarının Halk Müslümanlığı/Ön Kızılbaş-Aleviliğe eğilimli olduklarını ve ayrıca bu devletin omurgasını teşkil eden Türkmenlerin zikredilen inanç sistemine ciddi biçimde bağlı olduklarını da göstermeye çalışmaktadır.

Bu evlilik Şeyh Cüneyt'e Akkoyunlu ülkesinde (Anadolu ve Suriye) sufilik, Alevilik ve militan devrimcilikte oluşan yeni sentezi için oldukça elverişli bir toplumsal zemin ve dini atmosfer yaratmıştı. Bu seyahatlerin sonunda, tarikatın toplumsal omurgası tamamen konar-göçer Türkmen aşiretlerine kaymıştı. Bunlar genel olarak okuma-yazma bilmeyen göçebe kültürünü devam ettiren ve çocukluğundan itibaren usta savaşçı olarak yetişen aşiret mensuplarıydı.

Akkoyunlu devletinin başkenti olan Diyarbakır'da araştırma yapan Bülent Akın (2014: 15-38) burada Akkoyunlu konfederasyonunda yer alan tebaanın isimlerinin bir inancın kültürel yansıması olarak ele alınmasında fayda vardır. Bunun için Akkoyunluların ilk başkenti olan ve adeta Akkoyunlu Türkmen imparatorluğunun ocağı mahiyetinde olan, Diyarbakır ve çevresindeki yerleşim yerlerinde bulunan inanç mensubiyeti göstergelerinden olan şahıs isimlerini ele almak gerekmektedir. Ayrıca 1564 ile 1568 yıllarına ait tahrir defteri kayıtları üzerinde yapılan incelemeler, Kızılbaş-Alevi inancı içerisinde kutsanan önemli yol uluları ve velileri kabul edilen şahsiyetlerin isimlerinin şahıs adı olarak kullanılmış olmalarıdır. Örneğin söz konusu tahrir defterinde “Hubyar”, “Pir Sultan”, “Üryan Derviş”, “Köçek Abdal”, “Sadık Abdal”, “Dede Üryan”, “Sarı Abdal”, “Nur Abdal” ve “Dede Balı” gibi isimler, sıkça rastlanan isimlerdendir” demektedir.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında müritleri ile birçok sefere iştirak eden Şeyh Cüneyt, dört sene Diyarbakır bölgesinde serbestçe faaliyette bulunarak propaganda

yapmış, müritlerini çoğaltmış ve büyük bir silahlı Kızılbaş dervişler ordusu vücuda getirmişti. Kızılbaş Sufiliği tamamıyla benimseyen Şeyh Cüneyt, çevre bölgelerde de faaliyetlerini artırmış, silahlı sufi müritleriyle Erdebil Dergâhı'na dönmüştü. On bir yıl önce sürgüne gönderdiği Cüneyd'in daha güçlü bir şekilde gelmesini saltanatı için daha tehlikeli gören Cihanşah, tekrar Cüneyd'in müritleriyle birlikte Erdebil'i terk etmesini istedi. Akkoyunlu ülkesinde geniş ölçüde yeni Safevi davasını işleyen, etrafına topladığı Türkmen müritleriyle 1459 yılında buradan ayrılan Şeyh Cüneyd, etrafındaki Türkmenleri maddi yönden güçlendirmek amacıyla, "kuzeye Şirvanşahlar ülkesine yöneldi. 3 Mayıs 1460'ta Tabarsaran yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. Cihanşah'ın Şirvanşahlara verdiği destekle, bu savaşta Şeyh Cüneyd çok sayıda müridiyle birlikte öldürüldü (Yıldırım, 2019: 48-53).

Şeyh Cüneyd'in öldürülmesiyle Safevi tarikatı müritleri dağılmadı. Aşıkpaşazade (2011: 251), öldürüldüğünde Hatice Begüm'den oğlu ve halefi Haydar henüz yeni doğmuştu. Onlar Şeyh Cüneyd'in vasiyetine uyarak Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in kız kardeşinden doğan oğlu Haydar'ın etrafında toplandılar. Tarikat reisliğinin babadan oğula geçmesi bu dini topluluğun sonradan siyasi bir birlik haline gelmesine yardım etmiştir

Rıza Yıldırım (2017: 197). Cüneyd oğlu Haydar'a iki önemli miras bırakmıştı, bunlar sadece Safevi tarihinin değil aynı zamanda Anadolu ve İran tarihinin akışını da değiştirecekti. Birincisi, tarikat öğretileri geleneksel pasifist sufilikten Kızılbaş-Alevi ve Mehdicî bir mistizme dönüşmüştü. Bu yeni anlayış aynı zamanda güçlü bir politik motivasyona sahipti. Şeyh Cüneyd'in oğluna diğer bir mirası ise Anadolu ve Suriyeli konar-göçer Türkmen aşiretlerinden oluşan çok sayıda adanmış ve militan müritler oldu.

4.2. Kızılbaşlığın Simgesi Haydarî Taç

Babası, Şeyh Cüneyd, Şirvanşah Halilullah ile yapılan savaşta öldürüldüğünde henüz yeni doğmuş olan Şeyh Haydar (1460-1488), annesiyle Akkoyunlu sarayına Amed'de (Diyarbakır) gitti. Şeyh Haydar'ın çocukluğu, dokuz yaşına kadar Akkoyunlu sarayında dayısı Uzun Hasan'ın gözetiminde geçti. Sarayda bulunan bilginlerden Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe dillerini öğrendi. Dönemin ünlü bilgini Ali Kuşçu'dan da (1403-1474) dersler aldığı rivayet edilir. Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenerek (1467) Karakoyunlu topraklarında da kendi otoritesini kurup Tebriz'e yerleşti.

Uzun Hasan kızkardeşinin oğlu olan Şeyh Haydar'ı 1469 yılında, dedelerinin şehri olan Erdebil'e yerleştirdi. Törenle Şeyh Haydar'ı babasının yerine Safevi tarikatının başına getirdi. Babası Şeyh Cüneyd'e bağlı müritler oğlu Şeyh Haydar'a bağlandılar (Sümer, 1999: 14-15). Uzun Hasan 1449'da Cüneyd'in sürgün edilişinden 1469'a kadar Erdebil dergâhının şeyh postunda oturan Cafer'i, Haydar'ın kayyumu olarak görevlendirdi.

Uzun Hasan, ölmeden (1478) kısa süre önce kızı Alemşah Begüm'ü Haydar'la evlendirdi. Tufan Gündüz (2017: 209-210), bu evlilikle şu değerlendirmeyi yapar. 15. yüzyı-

lın ikinci yarısında iyice siyasallaşmış olan Safevi tarikatı Azerbaycan'ın ve komşu ülkelerin politik hayatında önemli rol almaktaydı. Şeyh Haydar'ın Alemşah Begüm'le evliliği ileride Safevi hanedanının hâkimiyetini meşru kılmak için geniş imkânlar açacaktı. Nitekim Şah İsmail, babası tarafından seyyid oldukları söylenen Erdebil şeyhlerinin neslinden olmakla ve bu vesileyle kendisinin Hz. Ali hilafetinin varisi olduğunu öne sürmekle beraber annesi tarafından da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunuydu ve kendisini bu hanedanın yasal mirasçısı olarak görmekteydi. Böylece, Alemşah Begüm'ün Safevi şeyhiyle nikâhı sıradan bir evlilik olmayıp, aynı zamanda politik açıdan büyük önem arz etmekteydi.

Şeyh Haydar'la, Alemşah Begüm'ün evliliğinden Sultan Ali, İbrahim Mirza ve İsmail isminde üç oğlu üç kızı oldu. Bu kızlar sonradan Şah İsmail'in komutanlarından Bayram Bey Karamanlu'nun, Karahan Ustaçlı'nun ve Hasankeyf hâkimi Sultan Halil'in eşleri olacaklardı.

Şeyh Haydar örgütlenmede ve müritlerinin sayısını artırmada oldukça başarılıydı. Şeyh Hoca Ali'den bu yana gelen Anadolu'daki on binlerce müridi, yeniden teşkilatlayarak ve eğiterek yeteneklileri "Halife" unvanıyla dede icazetnamesi verilip Anadolu'ya gönderilerek faaliyetleri sağlanıyordu. Çoğunluk sufi dervişleri de Erdebil Tekkesi'nde asker olarak yetiştiriliyordu. Böylece Safevi ailesinin Anadolu'daki nüfusu giderek artmaktaydı.

Akkoyunlu sarayında aldığı askeri eğitim ve saray disiplini ile bir prens, tarikat varesinin yüklediği misyon ve vasıflar ile bir derviş hüviyetinde olan Şeyh Haydar kararlı kişiliği ile babasının yarım bıraktığı iktidar arayışlarını tamamlamak üzere hazırlıklara başladı. Şeyh Haydar müritlerini silahlandırmanın yanı sıra onlara bir de üniforma denebilecek bir kıyafet hazırladı. Buna göre müritler sırtlarına kaput ve başlarına da Haydari Taç denilen on iki dilimli kıvrık bir kavuk giyeceklerdi. On iki dilim ise "İsna-aşeriyye" olan mezhebinin görüşlerine uygun olarak Ehl-i Beyt'ten On İki İmamı ifade etmekteydi. Her bir dilim parmak kalınlığında olup üzerine birer imamın ismi işlenmişti. Başlarına bu şekil kavuk veya taç giydiklerinden dolayı, bundan böyle Erdebil Tekkesi mensuplarına "Kızılbaş" denilecekti (Gündüz, 2017: 210-211).

1486 yılında Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd'in bıraktığı yerden devam etmek üzere; yani Hristiyan Çerkezlere karşı yapılacak bir sefer ile harekete geçti. On bin kişilik müridler ordusunda askerler yoksul giyimli olup, bir kısmının atı, bir kısmının da silahı yoktu. Buna rağmen sefer başarı ile neticelendi ve bol ganimet ile dönüldü. Şeyh Haydar bu ganimetleri etrafına dağıttı. Şeyh Haydar'ın müritlerine ganimetler dağıtması, çevre köylerden vergi almaması, zamanla her türden insanın tekkeye akın etmesine sebep oldu ve bu onun itibarını artırdı. Erdebil Tekkesi bu defa Akkoyunlu hükümdarınca tehdit unsuru sayılmaya başlandı Sultan Yakup, Şeyh Haydar'ı Tebriz'e çağırarak kendisinden isyan etmeyeceğine dair söz aldı ve Kur'an'a el bastırdı. Sonra Şeyh Haydar serbest bırakıldı, Erdebil'e geldiğinde üçüncü oğlu İsmail dünyaya geldi (17 Temmuz 1487).

Şeyh Haydar, müritlerinin sayısının fazlalaşması karşısında arzu etmese de hareket-siz kalamazdı. Erdebil Dergâhı'nda toplanan on binlere varan askerleri sadece Anadolu'daki fedakâr müritlerin çerağı ile beslemek mümkün değildi. Gaza yapmadan savaş ganimetleri elde etmeden yaşamının o günün koşulları içinde mümkün olmadığı bir gerçektir (Sümer,1999: 18-19).

Şeyh Haydar Kafkaslar tarafına Şirvanşahlar üzerine sefere çıktı. Şeyh Haydar'ın güçlenmesinden çekinen Sultan Yakup, Bicanoğlu Süleyman Bey komutasındaki dört bin kişilik bir orduyu kayınpederine yardıma gönderdi. Şeyh Haydar savaş meydanında yiğitçe vuruştı. Kaynaklar Savaşta Sufi gazilerin savaş meydanında sergiledikleri cesaret ve yiğitliği ayrıca överler (Yinanç, 1962: 251-270). Rumlu Hasan'da (2004: 5-6), bu durumu şöyle anlatır. Kızılbaşların kahramanlığı sayıca ve teçhizat bakımından üstün Akkoyunlu-Şirvan ordusunu yenmeye yetmez Fazla geçmeden henüz yirmi sekiz yaşındaki genç Haydar ölümcül yaralar almaya başlar. Nihayet 9 Temmuz 1488'de babasının öldürüldüğü yerin çok yakınında ve babasını öldüren adamın oğlunun askerleriyle çarpışırken ölür. Şeyh Haydar'ın naaşı müritleri tarafından kaçırılarak matemle yıkanır ve Teberistan'ın Dehkent'in Elfendyar köyünde toprağa verilir. Bu olay sonunda Şeyh Haydar'ın türbesi Şia ve Anadolu Kızılbaş Türkmenler için bir hac mekânı haline gelir.

4.3. Tarikatın Sultan Ali'ye “Padişah” İsmi Vermesi

Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra ileri gelen halifeler Erdebil'de buluştu ve Haydar'ın büyük oğlu Sultan Ali Padişah'a bağlandılar. Sultan Ali Safevi kaynakları tarafından genellikle “Padişah” olarak isimlendirilir. Onun bu ismi benimsemesi Safevi ailesinin dünyevi iktidar iddiasının daha da açık hale geldiğinin açık bir göstergesi olmalıdır. Kısa bir süre içinde Sultan Ali'nin mürşit postuna oturmasını kutlamak için çok sayıda sufi Erdebil'de toplanmıştı ve içlerinden bazıları Şeyh Haydar'ın ölümünün intikamını almak niyetindeydi (Savory, 2021: 21).

Kızılbaşların, Şeyh Haydar'ın çocuklarına olan ilgisinin kendi egemenliği için potansiyel bir tehdit olarak gören Akkoyunlu Sultan Yakup; 1489 Mart'ında Ablası Alemşah Begüm, yeğenleri Sultan Ali, Mirza İbrahim ve İsmail'i Erdebil Tekkesi'nde bulunan önemli halifelerle birlikte tutuklatarak Fars'taki İstahr Kalesi'nde gözetim altında tutmaya karar verir.

İskender Bey Munşi (2019: 76) bu konuya şöyle değinir: “Sultan Yakup'un 24 Aralık 1490'da ölümü üzerine Akkoyunlu hanedanları arasında, devletlerinin dağılmasına sebep olan, saltanat mücadeleleri başlamıştır. Hanedan üyelerinin kendi aralarında uzun süren savaşlardan yenilgi ve ölümlerden sonra, Halime Begüm'ün yeğeni olan Rüstem Bey'le, Baysungur karşı karşıya gelir. Baysungur, Rüstem'e karşı Şirvanşahlarla ittifak kurar, Rüstem Bey bunu duyduğunda ordusunu güçlendirmek gayesi ile Şirvanşahların düşmanı olan Safevilerden istifade etme yolunu seçip, Şeyh Haydar'ın eşi ve çocuklarını tu-

tuldukları İstahr Kalesi'nden serbest bırakıp (13 Ağustos 1493).Tebriz'e gelmelerini sağlar.”

Yapılan görüşmede Sultan Ali, Rüstem Bey'e destek vermeyi babası ve dedesinin katilleriyle birlikte olan Baysungur'a karşı savaşmayı kabul eder. Daha sonra Erdebil'e Alemşah Begüm'le birlikte dönmelerine izin verilir. Böylelikle Erdebil dergâhında posta Sultan Ali oturur. Onların dört buçuk yıl aradan sonra serbest kalarak Erdebil'e gelişleri büyük heyecan uyandırır; Kızılbaşlar Erdebil'e akmaya başlar. O da etrafında toplanmış olan Kızılbaş Türkmen sufilerle birlikte Rüstem Bey'in ordusuna katılır. Rumlu Hasan (2004: 6-15), kısa sürede 12 bin kişinin Sultan Ali'nin bayrağı altında toplandığını yazar ve şöyle devam eder: “Rüstem Bey, rakibi Baysungur'a karşı savaş meydanlarında yiğitlikleri defalarca kanıtlanmış bu coşkun sufileri ön safa sürer. Sultan Ali bu savaşta Hüseyin Bey Şamlu'yu ve Rüstem Bey Karamanlu'yu sağ kanada, Dede Bey Taliş'i ve Abdal Ali Bey olarak bilinen Hadim Bey Halife'yi de sol kanada komuta etmek üzere görevlendirirken kendisi de merkez kuvvetlerine komuta eder. Onun görevlendirdiği bu Kızılbaş sufilerin hepsi babasının önde gelen halifeleridir. Başlarında genç mürşitleri Sultan Ali olmak üzere yapılan çetin savaşlar sonucunda Kızılbaş birlikleri zaferle döner. Baysungur öldürülerek Rüstem Bey'in tahtı garanti altına alınır.”

Sultan Ali, muzaffer bir kumandan ve Akkoyunlu sultanının iltifatına mazhar olmuş bir tarikat şeyhi olarak Erdebil'e döner. Onu kalabalık bir taraftar kitlesi karşılar. Bu güç gösterisi bu sefer de Rüstem Bey'in korkuya kapılmasına sebep olur. Onların, Akkoyunluların zayıf durumundan istifade ederek devletleşebileceklerinden endişelenerek, Sultan Ali, İbrahim ve İsmail'i Tebriz'e getirtip göz hapsinde tutar. Üçü de Rüstem Bey'in kampındaiken, her gün onların müritlerinden oluşan geniş bir grup gelip Sultan Ali ve kardeşlerini ziyaretleri, nezirler sunmaları devam eder.

Hiç şüphesiz bu müritler büyük oranda Anadolu ve Kuzey Suriye'den gelen Türkmenlerdir. Benzeri bir durum önce Şeyh Cüneyd'in Cihanşah tarafından, birkaç yıl önce Sultan Yakup tarafından, Şeyh Haydar'ın müritleriyle, özellikle de Anadolu'daki halifeleriyle temas kurmasını yasaklamıştı. Görüldüğü üzere ne zaman Safevileri kendi saltanatları için tehdit olarak algılasalar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarlarının aldığı ilk önlem Dergâh ile Anadolu ve Suriyeli müritler arasında iletişimi kesmek oluyordu.

1494 yılının ortasına doğru Rüstem Bey Safevi Kızılbaş hurucundan iyiden iyiye korkar olmuştu. Rüstem Bey Hoy kışlağında iken Sultan Ali ve kardeşlerini öldürtmeye karar verip Aybe Sultan ile Hüseyin Bey Alihani'yi bu iş için görevlendirdi. Rüstem Bey'in bu planından haberdar olan Sultan Ali ve iki kardeşi, kendisine katılan 300 sufinin yanında Hüseyin Bey Lala, Dede Bey Taliş, Kara Piri Bey ve İlyas Bey Aykutoğlu gibi adanmış sufiler eşliğinde kamptan gizlice ayrılırlar.

Rüstem Bey onların kaçışını haber alır almaz Hüseyin Bey Alihani ve Ayba Sultan'a 5000 adam vererek onları izlemeleri talimatını verir. Akkoyunlu güçlerine karşı beraberindeki üç yüz sufiyle bir şansı olmadığını kavrayan Sultan Ali önde gelen Kızılbaş halifeleri

Erdebil yakınlarındaki bir köy olan Şamahi’de toplar. Velayet kuvvetiyle ve karşıtları eliyle öldürüleceğini anlayan Sultan Ali, daha sonra tacını çıkarıp İsmail’in başına koyar ve belindeki kuşağı çözerek İsmail’in beline bağlar. Böylece mürşidin o olduğunu ilan etmiş olur. Henüz yedi yaşındaki bu çocuğu Azerbaycan’dan Suriye, Anadolu, Kıbrıs ve hatta Balkanlara kadar uzanan sufi ağının başına mürşit-i kâmil olarak tayin eder.⁵

Sultan Ali, son olarak en önde gelen Kızılbaş sufi önderlerden yedisini seçer. Bunlar, yol-erkân terbiyelerini ilk defa Şeyh Cüneyd’in huzurunda almış, daha sonra Şeyh Haydar döneminde kemale erip halife makamına oturmuş ve aynı zamanda onun gazalarında ön saflarda savaşmış, nihayet dört buçuk yıllık çileli döneminde Sultan Ali’yi koruyup kollamış yedi Tükmen Beyidir. Hüseyin Bey Lala, Kara Piri Bey, Abdi Bey Şamlu, Dede Bey Taliş (Abdal Bey Dede), Hadim Bey Halife, Rüstem Bey Karamanlu, İlyas Bey Aykutoğlu. Sultan Ali, kardeşleri İbrahim ve İsmail’i bu yedi kişiye her ne pahasına olursa olsun korumak üzere emanet eder ve doğruca Erdebil’e gitmelerini söyler. Kendisi de yanındaki 300 civarındaki sufi ile yaklaşan Akkoyunlu ordusunu oyalayacak, kardeşlerinin kurtulması için gerekli zamanı kazanacaktır.

Sultan Ali, kendisine katılmış olan ve sayıları 300 civarında adanmış Kızılbaşla düşmana karşı koymak üzere geri döner. Kızılbaşlar büyük bir cesaretle savaşırlar ve eşsiz kahramanlıklar sergilerler. İki tarafın arasında denkliğin hiç olmadığı savaş doğal olarak Kızılbaşların yenilgisi ile sonuçlanır. Sultan Ali’nin öldürüldüğü ana kadar cesurca savaşan sufiler, mürşitlerinin düşmesiyle beraber savaş meydanından çekilirler. Düşmanları Sultan Ali’nin başını bedeninden ayırıp, Rüstem Bey’e götürürler. Geri çekilen sufiler Sultan Ali’nin naaşını yanlarına alarak Erdebil’e, atalarının yanlarına defnederler. Böylece Safeviler, iktidar yolunda üçüncü defa olarak şeyhlerini kaybetmişlerdir.⁶

Onların dağılmaları beklenirken tam aksine küçük yaştaki İsmail’e biat ettiler. Bu durum onlardaki Ehl-i Beyt’ten gelen İmametın Safevi şeyhlerinin çocuklarından çıkacağı inancından kaynaklanıyordu Artık tecrübeli bir Kızılbaş topluluğu yeni şeyhlerini beklemeye başladılar (Gündüz, 2017: 38).

Akkoyunlular Sultan Ali’nin öldürülmesiyle yetinmeyerek İbrahim’i ve İsmail’i de takibe başladılar. Akkoyunlu valilerin, yoğun baskıları üzerine uzun bir kaçış ve saklanma döneminden sonra Hz. Ali neslinden olan Doğu Geylan’da Lahican hâkimi Karkiya Mirza Ali’nin, çocukları (İbrahim ve İsmail) koruma sözü üzerine Lahican’a götürdüler”

⁵ Sultan Ali, kardeşine önce zamanı geldiğinde kendi ölümü, babasının ölümü ve dedesinin ölümünün intikamlarının alması gerektiğini tembih etti. Arkasından onun kulağına “soyulu atalarından bir miras olarak devraldığı sözleri (tarikât sırlarını)” fısıldadı. Burada manevi otoritenin, yani mürşitliğin bir kişiden diğerine geçişinin üç unsur ile sembolize edildiği anlaşılmaktadır: Haydari Tac, kuşak ve tarikâtın gizli sözleri (tarikât sırrı).” (Yahya b. Abdülatif Kazvini “Lübbü’t-tevarih”, 1984: 29).

⁶ Sultan Ali’nin cesedi müridler tarafından Erdebil’e getirildiğinde Alemşah Begüm oğlunun cenazesi üzerinde uzun süre feryat ederek ağladı. Kendisi Akkoyunlu hanedanına mensup olmasına rağmen Akkoyunlular’a karşı beddualar ve lanetler okudu, oğlunun intikamının kısa zaman içinde alınmasını Allah’tan diledi. (İskender Bey Munşi, “Tarih-i Âlam-ârâ-yi Abbasi”, 2019: 262).

Onların Lahican'da olduğu haberini alan Rüstem Bey, 300 kişilik askeri güç gönderir, fakat Karkiya Mirza Ali, her iki kardeşi bir sepet içinde ağaçların tepesinde saklayarak kardeşlerin Lahican topraklarında olmadığına yemin eder. Bunun üzerine askerler Tebriz'e geri dönerler. Birkaç ay sonra İbrahim, annesinden uzak kalmaya dayanamadığı için Erdebil'e dönmek için yola çıkar ve İbrahim'den ondan sonra haber alınmaz.

Yahya b. Abdüllatif Kazvini'nin, belirttiğine göre (1984: 370); Akkoyunlu Rüstem Bey çok defa Sultan Ali Karkiya'dan İsmail'i derdest edip kendisine teslim etmesini talep etmiş ancak baştan savma yanıtlarla geçiştirilmişti. Sultan Ali Karkiya, İsmail'i korumanın yanı sıra aynı zamanda onun eğitim ve talimiyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda Şemseddin Lahiceyi, zaten Türkçe bilen İsmail'e Şia mezhebinin esaslarını, Farsçayı, Arapçayı ve Kur'an-ı Kerim-i öğretmesi için görevlendirdi. İsmail, Lahican'da Mirza Ali Karkiya himayesinde yaklaşık dört buçuk yıl kaldı. Bu süre onun buluğa ermesi ve harekâta başlaması açısından önemliydi. Kızılbaş emirlerinin düşüncesine göre Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki savaşlar ve devletin parçalanması İsmail'in taarruzunu kolaylaştıracaktı. Bu dönem boyunca Sufiyan-ı Lahican olarak bilinen ünlü Kızılbaş emirleri, eğitimi ve askeri talimi genellikle kendi gözetimleri altında olan genç şeyhlerinin her zaman yakınında bulundular.

Mürşidin etrafında en dar halkayı oluşturan Lahican Sufileri, aynı zamanda tarikat örgütlenmesinde piramidin tepesini teşkil ediyordu. Anadolu, Suriye, Azerbaycan ve İran'da çok geniş bir alana yayılmış bulunan halife ağının başında idiler. Böylece tabandaki müritlerle mürşit-i kâmil arasındaki ilişkiyi düzenliyor ve tarikat örgütlenmesinin gizli-den gizliye devamını sağlıyorlardı. Lahican döneminde, gerek çocuk yaştaki İsmail'in eğitimiyle yakından ilgilenmeleri gerekse tarikatın gövdesi ile başı arasındaki bağı sürdürmeleri itibarıyla doğacak olan Safevi Devleti'nin de çekirdeğini oluşturmuşlardı (Yıldırım, 2017: 233-234).

Lahican Sufileri, aynı zamanda Safevi hareketini oluşturan aşiret konfederasyonunu bir arada tutan çatıyı oluşturuyordu. Her bir konfederasyonun asli bileşenlerinden bir aşirete mensuptu. Ancak onları kabile aidiyetleri kaynaklarda yer yer tutarsız bir şekilde kaydedilmektedir. Safevî tarihi anlatılarını karşılaştırmalı bir biçimde çalışan Faruk Sümer (1999: 5-6), nihai olarak şu sonuca varır: "Hüseyn Bey Lala Şamlu oymağından, Abdal Bey Dede Dulkadir oymağından, Hadim Bey Hulafe Taliş oymağından, Rüstem ve Bayram Beyler Karaman oymağından, İlyas Bey Aykutoğlu Hınıs oymağından, Kara Piri Kaçar oymağından." Dolayısıyla Kızılbaş hareketinin bu en seçkin yedi liderinden beşi Anadolu kökenliydi" der.

Lahican Sufileri İsmail'i koruyup kollarken bir yandan da saraydaki gelişmeleri yakından izliyorlardı. Zaman da İsmail'in lehine çalışıyordu. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan saltanat mücadeleleri kanlı bir şekilde, İsmail'in Lahican'daki gizlenme dönemi boyunca sürdü.

4.4. İsmail'in Gilan'a Bağlı Lahican'dan Erzincan'a Hareketi

Henüz bu mücadeleler devam ederken İsmail Lahican'dan ayrıldı (Ağustos 1499). İsmail bu esnada 12 yaşını henüz bitirmiş bulunuyordu. Rumlu Hasan (2004: 15-16). İsmail Lahican'ı terk ederken yanında ileri gelenlerden yedi kişi vardı. Bunlar, İsmail'in Lahası (Özel Hocası) Şamlu Hüseyin Bey, dedesi Dulkadirli Abdal Bey, Hadim Bey, Rüstem Bey, Bayram Bey, Kara Piri ve Aykutoğlu İlyas Bey. İsmail'in Gilan'dan ayrılması siyasi durumun elverişli olması ile ilgili idi. Havanın değiştiğini fark eden beyler, Erdebil ve çevresinde hızlı bir örgütlenmeye girişmişlerdi. Dağılan erleri toplamayı Anadolu'ya haber sarakarak Türkmen yandaşlarını (müritleri) İsmail'in etrafında saf tutmaya çalışıyorlardı.

Yandaş Türkmen beyleri İsmail'in Lahican'da açığa çıkmasından önce küçükte olsa bir ordu hazırlamışlardı. Dört bir taraftaki Erdebil taliplerine haber göndererek kutsal savaş hazırlanmaları ve Erzincan'a gelmeleri için Anadolu'ya müritlere ulaklar gönderildi. Bundan sonra Kağızman üzerinden Tercan'a ulaşıldı (1500 yılı, muhtemel mayıs sonu haziran başı) (Gündüz, 2017: 48-49).

Bu haber etrafa yayılır yayılmaz bir anda Kızılbaşlar kalabalık gruplar halinde toplanmaya başladılar. Ustaclulardan başka, Şamlu, Avşar, Tekelü, Varsak, Dulkadir, Kaçar ve Karacadağ Kızılbaşlarından 7000 kişi toplandı. Dört yıl önce yedi kişi ile çıkılan yolda iki ay gibi kısa bir sürede en az yedi bin kişilik güçlü orduya ulaşıldı. Böylece baş ile gövde birleşmiş oluyordu (Yıldırım, 2019: 98-105).

1500'den önce de İsmail ve Anadolu'daki müritleri arasındaki ilişkinin yoğun olduğu bilinen bir gerçektir. Gerçekten de "halife" unvanını taşıyan ve mürşide vekâleten obalarda yol-erkân yürüten ruhani sınıf faaliyetlerine ara vermeden devam ediyorlardı. Halifeler bir yandan Erdebil talipleri arasında Şeyh Cüneyd'den beri oluşagelen Kızılbaş sufiliğini öğretip pekiştiriyorlar, diğer yandan da davaya yeni obalar veya fertler kazanıyorlardı. Çağdaş Osmanlı kaynakları da tıpkı Safevi kaynakları gibi, ortak bir şekilde İsmail'in askeri birliklerinin ana gövdesinin Anadolu'nun Türkmen aşiretlerinden gittiğini belirtir.

4.5. Sarıkaya Yaylası'nda Kızılbaş Devleti'nin Kuruluş Kurultayı

1500 yılı yaz aylarında Sarıkaya yaylası Ortadoğu tarihinin akışını değiştirecek bir olaya tanıklık ediyordu. Tabarsaran'daki mağlubiyetten (Şeyh Haydar'ın yenilgisi ve öldürülmesi) on iki yıl sonra Kızılbaş oymakları bu defa Haydar'ın kutlu oğlu İsmail'in sancağı altında bir araya geliyordu. Her bakımdan görkemli bir kurultay henüz 13 yaşındaki Mürşid-i Kâmil'in riyasetinde toplandı. Bu kurultay ve orada kurulan Safevi-Kızılbaş ordusu yeni yapının artık tamamen bir aşiret konfederasyonu niteliği kazandığı hususunda şüpheye yer bırakmıyordu.

Sarıkaya Kurultayı'na katılan Kızılbaş oymaklarının coğrafi dağılımına bakıldığında, ana gövdenin Anadolu ve Kuzey Suriye'den geldiği görülecektir. Anadolu'dan gelen Kızılbaşların ise çok büyük bir kısmının kışlak ve yaylakları Osmanlı egemenliği altında bu-

lunan topraklarda yer alıyordu. Şah İsmail'in ordusu bu şekilde bir araya gelmiş on yedi oymaktan oluşuyordu. Her bir oymak orduya sıradan askerler ve korçiler (korucular) olmak üzere iki tür savaşçı veriyordu.

5. Şirvan Ülkesine Huruç ve Tebriz'de Safevi Devleti'nin İlanı

İki ay içinde bir aşiretler ordusu kuran İsmail, hareket etmeden önce ne tarafa sefere çıkılacağı konusu danışmalarıyla müzakere edildi. Buna göre iki düşman bulunuyordu. Birincisi dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın öldürülmesine iştirak eden Şirvanşahlar, ikincisi akrabaları olmasına rağmen ağabeyi Sultan Ali'yi öldüren kendini de 6 yıl boyunca ölüm korkusu içinde yaşatan Akkoyunlular.

Abdi Bey Şirazi bu konuya şöyle değinir (2019: 38), 1500 yılında (Ağustos sonu olma ihtimali yüksek) Erzincan'dan Azerbaycan'a doğru harekete geçildi. Buyruğunda takriben yedi bin kişilik bir kuvvet vardı. Hedef, Şirvan ülkesi idi. Böylece İsmail hem baba ve dedesinin öcünü alacak, hem de zengin Şirvan ülkesinden elde edeceği ganimet ile yoksul müritlerini besleyecek ve donatacaktı.

Kadı Ahmed Kumi'nin (1971: 45), verdiği bilgiye göre; Kızılbaşların Şirvanşahların üzerine yürüdüğü haberi, Şirvanşah Ferruh Yesar'ın kulağına gelince savaş hazırlıklarına başlamıştı. Safevi kaynaklarının bildirdiğine göre Kızılbaşlar 7000 kişi, Şirvanşahlar ise 20000 süvari 6000 yaya olmak üzere 26000 kişiydi silah ve teçhizatı da mükemmeldi. Oktay Efendiyev'e göre (2018: 76-77); Kızılbaş askerinin üstün tarafı ise maneviyatlarının son derece kuvvetli olmasıydı. Şah İsmail için Allah telakki eden bu adamlar ölüme sevinçle gidiyorlardı. Hizmetkârlarından Kulu Bey'i bölge halkına bağışlandıklarını bildiren iyi haberleri vermek üzere Şirvan'a gönderip kendisi Şamahı'ye vardı. Her iki taraf nihayet Gülistan ve Baykurd kaleleri yakınında Cebani (Ciyani) denilen yerde karşı karşıya geldi. Ordular savaş nizamı aldı. Kızılbaş ordusunun sağ kanadını Şamlu, sol kanadını Ustaclu aşiretlerinin savaşçıları oluşturuyordu. Tekelü, Rumlu ve Dulkadir aşiretleri ise vurucu ileri birliklerdi. İsmail'in kendisi ise ortada yer alıyordu. Geriye kalan emirlerden Çolpan Bey, Karamanlu Kılıç Bey, Kaçar Piri Bey, Dulkadirli Selman Bey, Hazin, Pervaneci Afşar Piri Bey, Afşar Dana Bey, Mühürdar Afşar Halil Bey, Sofracı Afşar Hüseyin Bey, Ferraşhane Darugası Saru Şeyh, Ustaclu Sufioğlu Ahmed Bey'in her biri kendi bölgelerinde yer aldılar.

Şirvan ordusu büyük bir darbe yedi ve kaçmaya başladı. Yalnız kalmış Ferruh Yesar atına binerek Buğurt kalesine doğru kaçtı. Kaçan kişinin Şirvanşah olduğundan habersiz olan Kızılbaşlar, onu kovalamaya başladılar ve Gülistan Kalesi'ne yakın bir yerde yakaladılar ve başının kesilerek İsmail'e getirildiler (Rumlu, 2004: 71-90). Böylece Şirvanşahlar ülkesi ele geçirilmiş dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın intikamı da alınmış oldu. Ele geçirilen ganimetler Kızılbaşlar arasında dağıtıldı. Uzunçarşılı'nın deyişiyle (2011: 21), bu başarı Kızılbaşların İsmail'in altında kazanacakları zaferler serisinin sadece ilk halkasıydı.

İsmail emirlerinin kutlamalarını kabul ettikten sonra Şamahi'ye girdi. Tufan Gündüz (2017: 65-66), bu konuyu şöyle açıklar:

“Savaş alanından sağ kurtulan Ferruh Yesar’ın oğlu Şeyh Şah’ın (asıl adı Şeyh İbrahim) Şirvan askerinin mühim bir kısmı ile birlikte deniz kıyısındaki Şehr-i Nev’de savaş hazırlığında olduğunu öğrendi. İsmail, Talişli Hulefe Bey’i Şeyh Şah’ın üzerine gönderdi. Ancak Şeyh Şah gemiyle Gilan’a kaçtığından bir sonuç elde edilemedi. Hulefa Bey daha sonra Şehr-i Nev valisi olarak atandı. İsmail kışlamak üzere Kür’ün ağzına yakın yerdeki Mahmudabad’a gitti. Mahmudabad’dan Ustaclu Muhammed Bey ile Hinuslu Aykutoğlu İlyas Bey’i Bakü Kalesi’nin fethine gönderdi. Ancak bu güçlü kalenin fethi baharda İsmail’in bizzat varmasına kadar bekleyecekti. Kışı Mahmudabad’da geçiren İsmail, baharda Bakü’ye gelerek kale kuşatmasını şahsen yönetti. Sonunda Kızılbaşlar kaleyi ele geçirdi. Hulefa Bey Şirvanşah’ın hazinesini alması ve askerler arasında paylaşılması için kaleye gönderildi. Hulefa Bey ayrıca Ferruh Yaser’in babası olan ve Şeyh Cüneyd’i kırk beş yıl önce öldüren Şirvanşah Halil’in mezarını açtırdı, kemiklerini çıkarttırıp yaktırdı.”

Rumlu Hasan’ın anlattığına göre (2004: 57-58); buradan sonra Gülistan kalesi için yola çıkıldı. Şirvanşah’ın geriye kalan askerleri bu son derece müstahkem kaleye sığınmıştı. İsmail, askerlere önce bir elçi göndererek sorunsuz teslim olmaları halinde af teklifinde bulundu. Zapt edilemez olarak bilinen kalenin gücüne güvenerek Şirvanlı askerler teslim olmayı reddettiler. Kalenin kuşatılmasından kısa bir süre sonra gelen haberler İsmail’in dikkatini başka bir yöne çekmişti. Ulakların bildirdiğine göre, Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey, 30000 askeriyle birlikte Nahcivan’a gelmiş ve bazı komutanlarını İsmail’in ordusunun ilerlemesini kontrol etmek için Şirvan, Karacadağ ve Erdebil’e göndermişti.

Nihayet iki ordu 1501 yazında Şarur’da karşı karşıya geldi. Vakanüvislere göre Akkoyunlu Elvend Bey 30000 kişilik bir orduya sahipken, İsmail’in ordusu 7000’den fazla değildi. İsmail’in ön saflarda gösterdiği yiğitlik ve sufilerin insanüstü gayreti ve adanmışlığı sayesinde, günün sonunda yedi bin kişilik Kızılbaş topluluğu, otuz bin kişilik nizami Akkoyunlu ordusunu dağıttı (Sümer, 1999: 21-22).

Elvend Bey’in ordusunun mutlak bir mağlubiyete uğramasından sonra, Kızılbaşların eline hatırı sayılır ölçüde ganimet geçmişti. Çok sayıda at, deve, yük hayvanı, değerli eşyalar ve altın ve gümüş taslar. Şarur’da İsmail’in kılıcından kurtulan Elvend Bey, savaş alanından güçlkle kaçabildi. Bu yenilginin ardından Erzincan üzerinden Diyarbakir’e gitti. Bu zafer Safevilere Akkoyunlu tahtının merkezi olan Tebriz’in yolunu açtı. Artık İsmail’in önünde Akkoyunlu başkenti Tebriz’e kadar hiçbir engel kalmamıştı.

Rumlu Hasan’ın yazdığına göre (2004: 83-84), İsmail, Tebriz’i almayı ve taht şehri yapmayı daha evvel tasarlamıştı. Şarur Savaşı’yla Azerbaycan’ı ele geçirmiş olan İsmail, yaklaşık 12000 Türkmen/Kızılbaş kuvvetleriyle, herhangi bir direnişle karşılaşmadan görkemli bir şekilde Tebriz’e girdi Tebriz’in ileri gelenleri İsmail’i karşılayıp ona bağlılıklarını bildirdiler. İsmail “Heşt Behişt” sarayında tahta oturdu “taç” giydi ve “Şah” unvanını

olarak şahlığını ilan etti. Şah İsmail hükümdarlığında “Safevî Kızılbaşlar Devleti” (1501 yılının sonbaharında) Tebriz’de resmen kurulmuş oldu.

Safevi Devleti’nin kuruluşu ve yönetimi, istisna olan birkaç Azerbaycan’a yerleşmiş Oğuz/Türkmen kabilesinin dışında tamamen Anadolu Türkmenlerine dayanmaktaydı. Safeviler konusunda en yetkili bilim insanımız Faruk Sümer (1999: 5-6), bu devletin tam bir Türkmen Devleti olduğunu her vesileyle ifade etmektedir. Şah İsmail doğumundan itibaren Türkmenlerce yetiştirilmiş, Lalalığını Lala Hüseyin Bey, dedeliğini de Dulkadirli Dede Abdal Bey yapmış kuvvetli bir Kızılbaş/Sufi eğitimi almıştı.

5.1. Lahican Sufileri Safevi Kızılbaşlar Devleti’nin Önemli Kademelerinde

Kurulan devlet, Şah İsmail liderliğindeki Kızılbaş birliğinin ana karakteristiklerini olduğu gibi yansıtıyordu. Yeni devletin etkin ve önemli makamları, pek çok bakımdan bu sonucun mimarı olan Lahican sufilerine verilmişti. Hüseyin Bey Lala vekil (Şah İsmail’den sonra en yüksek makam, Şah’ı alterogo’su) ve emiru’l-umera (başkumandan) oldu. Abdal Bey Dede korçibaşı (Şah’ın özel kuvvetlerinin komutanı) olarak atandı. Hadim Bey Hulefa adından da anlaşılacağı üzere öteden beri uhdesinde bulundurduğu halifetu’l-hulefa (Kızılbaş sufi örgütlenmesini yöneten halifeler ağının başı ve tarikat içinde müşhid-i kâmilin vekili) makamında devam etti. Bayram Bey Karamanlu amir-i divan ve Abdal Bey de tovacıbaşı olmuştu. Bununla birlikte yazı çizi işleri, devlet bürokrasisi ve dini konularla ilgili bazı alanlar İrani okuryazar sınıfına verilmişti. Şah İsmail’in Lahican’daki hocası olan Şemseddin Lahici, bazı dini işlevlerin yanında esas olarak vakıfların gelir ve idaresinden sorumlu sadr makamına getirildi. Eski Akkoyunlu sadrazamı olup Şirvanşah’a karşı kazanılan zaferden sonra Şah İsmail’in hizmetine giren Muhammed Zekeriya vezir ve divan başkanı olarak atandı (Gündüz, 2017: 67-69).

5.2. Dini Reform

Safevi Devleti kurulana kadar kuşkusuz Kızılbaş-Alevi yolu ve erkânının yürütüldüğü merkez Erdebil Tekkesi idi. 1501 yılında Kızılbaş-Alevilik Tebriz’de devlet dini ilan edildiğinde yeni mezhebin temelini güçlendirmek meselesi gündeme geldi. Safevi Tarihçisi Rumlu Hasan bu konuya şöyle değinir (2004: 75); Safeviler sufiliği ile tanınıyorlardı. Safevi devleti kurulduğunda Şah İsmail Hz. Ali taraftarlığı anlamını taşıyan On İki İmam Alevi mezhebini ilan etmek oldu. On İki İmam adına hutbe okuttu. Hutbe okuttuğu hatibe, “Eşhedü enne Ali’yyün Veliyullah ve Hayyü ala Hayrul amel- Muhammed Ali Hayrü’l-beşer” şeklinde okumasını; ilk üç halife Ebu Bekir, Ömer, Osman, Emeviler ve Abbasiler’in lanetle anılmasını emretti. Selçuklu Sultan Tuğrul’un dört yüz altmış yıl önce Bağdat’a girmesiyle ezanlardan silinmiş olan “Şahadet ederim ki Ali Allah’ın velisidir” ifadesi yeniden namaz çağrısına eklendi. Tedavüldeki yeni paralar da Şia inancını yansıtan simgelerle basılıyordu. “Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisi, Ali Allah’ın velisidir.” Paraların üzerine on iki İmam’ın resmi ve “Mukaddes Şah’ın (yani Ali’nin kulu) ifa-

desiyle küçültülmüş biçimde Şah İsmail'in ismi yazılmıştı. Para reformu da İmamlığın yaygın hale gelmesine ve Safevi Devleti'nde egemen konumda olmasına hizmet ediyordu.

Safevi Devleti'nin egemenliği altında İran toplumunda din işleri iki ayrı sistem içinde örgütlenmişti. Bir yanda Kızılbaş sufiler, yani Safevi tarikatının müritleri vardı ve bunlar Osmanlı Anadolu'su, Kuzey Suriye, Azerbaycan ve artık İran'ın muhalif bölgelerine yayılmışlardı. Bu grup, Cüneyd, Haydar, Sultan Ali ve son olarak İsmail'in orduları için ana insan kaynağını oluşturmuş, böylece kurulan Safevi düzeninde askeri aristokrasinin toplumsal tabanı haline gelmişti. Kızılbaş sufiler zaten halifelik sistemiyle örgütlenmiş dışa kapalı ve kendi içinde hiyerarşik bir yapı inşa etmişlerdi. Her bir oymağın başında bulunan halife o toplumsal ünitenin bütün dini işlevlerini görüyordu. Halifeler mürşit-mürit ilişkisi etrafında gelişen tasavvufi meselelerin yanı sıra standart İslam toplumlarında dini hukukun (şeriat) alanına giren mevzuları da uhdelerinde tutuyorlardı. Bu durum Kızılbaş toplumun temelinde dini hukuk mekteplerine dayanan mezhep yapısının tamamen dışına çıkmasına neden olmuştu. Böylece Kızılbaş düzeni, şeriat düzeninde hukuki varlığı olmayan dolayısıyla dini-toplumsal yapıya tekabül ediyordu. İşte Kızılbaş sufiliği toplumsal, ayinle ilgili, örgütlenme ve itikadi boyutlarıyla müstakil bir bütün niteliği taşıyan bir gayri-Sünni dindarlık biçimi idi. Sistemin ana aktörleri ve taşıyıcıları halifelerdi. Bunlardan üst düzey olanlar Erdebil Dergâhı'nda veya Mürşid-i Kâmil'in bulunduğu yerde eğitim ve terbiyelerini tamamlıyor ve sonra obalara gönderiliyorlardı. Bu sistemin en başında halifetu'l-hulefa bulunuyordu. Kızılbaş toplumsal dini düzeni zamanla önemini yitirmeye başlasa da Safevi devletinin son dönemlerine kadar ayrı bir düzen olarak varlığını devam ettirdi (Kurt, 2018: 90).

Öte yandan, On İki İmam Şii mezhebinin resmi mezhep olarak ilan edilmesi bambaşka bir sürecin başlangıcını teşkil ediyordu. Safevi devletinin hem hukuk sistemi hem de Kızılbaş olmayan toplumsal kesimleri için geçerli tek din anlayışı Caferi⁷ veya İmamiye mezhebi olacaktı. Yukarıda da belirtildiği üzere 1501 yılında İran nüfusunun İmamiye mezhebine mensup olan kısmı yarıdan azdı. Hele yüksek kültür çevreleri ve resmi görevliler arasında bu oran çok daha düşüktü. Bu yüzden Safeviler görüşlerini sistemli olarak bir çerçeveye oturtmak için 1100 fakihi Irak, Bahreyn, özellikle Lübnan'dan İran'a getirdiler.

Rıza Yıldırım'a göre (2017: 285-286) bu bir kırılma noktasıydı. İlerleyen süreçte birçok zıtlığı da beraberinde getirdi. Kalem ehli ile Kızılbaş askerler arasında fikir çatışmasına sebep oldu. Şah İsmail, Türkmen-Kızılbaşlarla Farslıları kaynaştırmak amacıyla makamları onların arasında paylaştırdı. Bunlardan ilk üçünü Türkmen-Kızılbaşlardan, dördüncü ve beşinciye de Farslılardan seçiyordu. Bu işi denge kurmak amacıyla yapıyordu. Şah İsmail döneminde Kızılbaş Sufilik hâkimdi ilerleyen süreçte özellikle Şah Abbas'la birlikte İran bölgesinde Farslılar Kızılbaş sufiliğe üstün geldi.

⁷ Caferiler ile Kızılbaş-Alevilerin ortak yanı, Kerbelâ ve Ehl-i Beyt sevgisidir. İkrar, musahip gibi ritüel unsurlar Caferilikte yoktur. Caferilik, bir tasavvufa bakış açısından ziyade şeriat yorumudur (Yılmaz Soyer, "19. yy 'da Bektaşilik," 2005: 71-73)

Çağdaş İran tarihçileri Safevi Devleti'nin oluşumunda Şiiliğin mezhep olarak kabul edilmesinin önemini farklı bir biçimde sunarlar. Şöyle ki, 16. yüzyılın başlarında Safeviler ve Kızılbaşlar İran'ı işgal etmeden önce İran halkının büyük bir kısmı gizli veya açık bir şekilde Ehl-i Beyt'e itaat ettiklerinden dolayı yeni resmi dini kolayca kabul etmişlerdi. Örneğin, Rıza Yıldırım (2017: 287), *Anonim Tarih*'i kaynak alarak, "İran'ın siyasi ve milli birliğini Şiilerin yardımıyla sağlamak mümkün olmuştur. Şiilerin sayesinde İranlıların kuruluş mücadelesi dini bir renge bürünmüştür. Şii mezhebi İranlıların milli ve siyasi birliğinin güçlenmesine yardımcı olmuştur," diye yazmaktadır.

Abdi Bey Şirazi'de (2019: 38); "Şah İsmail Safevi hareketi eski zamanlardan itibaren (Arap istilalarından itibaren) resmi Sünniliğe karşı ayaklanmak isteyen İran halkı arasında elverişli ortam bulmuştu. Bu durum Şah İsmail'in istila hareketlerine ve kurduğu devlete "milli kimlik" kazandırmak açısından önemliydi. Dini reformunun ardından İranlıların herhangi ciddi direnişte bulunmamasının nedeni de bu durumdan kaynaklanmıştır" der.

5.3. Şah İsmail'in Hem Mürşid-i Kâmil, Hem de Devlet Başkanı Olması

Safevi Tarihçisi Rumlu Hasan'ın belirttiğine göre (2004: 76-77), 1501'te Şah İsmail önderliğinde Alevi-Kızılbaş Türkmenler tarafından Safevi devleti kurulduğunda Kızılbaş dini-toplumsal sisteminin başında Mürşid-i Kâmil sıfatıyla Şah İsmail bulunuyordu. Mürşid-i Kâmil'in bir takım gizli bilgileri ataları kanalıyla tevarüs ettiğine inanılıyor, manevi otoritesi mutlak anlamda kabul ediliyordu. Tarikat içinde mürşid-i kâmilin vekili Halifetü'l-hulefa olup ondan sonra en yetkili ikinci kişi idi. 1501'de devletin kurulmasıyla beraber Safevi şahları iki misyonu uhtelerinde birleştirmişlerdi. Öncelikle onlar Şeyh Safiyüddin'den beri tarikatın piri ve mürşid-i kâmil idiler. 1501'den itibaren buna dünya saltanatı da eklendi. Böylece Şah iki ayrı ama birbiriyle de yakın ilişkili organizasyonun başı oluyordu. İşte bu noktada tarikat işlerinin yürütülmesi ve irşad faaliyetlerinin aksamaması için *Halifetü'l-hulefa* makamı kuruldu. Bu makam ve onun altında yapılandırılan hiyerarşik tarikat örgütlenmesi aracılığıyla, şahlar sadece kendilerini tahta taşıyan savaştı Kızılbaş gücünü değil, aynı zamanda Osmanlı ülkesi dâhil geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan mürid kitlesini kontrol ediyordu. İlerleyen süreçte zayıflasa da bu makam Safevi devletinin sonuna, 1736'ya kadar varlığını sürdürdü.

İranlı Tarihçi Muhammed Refi' Ensârî (2018: 45), 18. yüzyılda yazılmış, Safevi Devleti içinde inanç sistemini anlatan *Düstürü'l-mülük* adlı eserde *Halifetü'l-hulefa*'nın başlıca görevi halifelerin yetiştirilmesi, atanması ve onlar aracılığıyla Kızılbaş toplumu içinde irşad faaliyetlerinin yürütülmesi idi. Halifelerde buldukları obalarda veya bölgelerde talipleri irşad ediyor, onların sorunlarını çözüyor, cem ayinlerini yönetiyor ve hukuki davalara bakıyordu. Halifeler kendi bölgelerinde hem dini hem hukuki konularda tam yetkili olup taliplerin herhangi bir şekilde şeriat mahkemelerine gitmelerine izin verilmiyordu. Kızılbaş dini-toplumsal düzeni içinde yer alan bir talibin hem dini hem dünyevi her türlü meselesi "Yol" içinde tarikat erkanına göre hallediliyordu. Safevi ülkesinde halifeler ve

Halifetü'l-hülefa aynı zamanda resmi devlet görevlisi sayılıyordu. Osmanlı bölgesinde ise yakalandıklarında en ağır cezalara çarptırıldıklarından halifeler gizli faaliyet yürütüyorlardı. Halifeler şecere denilen bir belge ile atanıyordu ve bu belgede halifenin görevleri ve sorumluluklarının yanı sıra kendisine bağlanan oymaklar ve yerleşim bölgeleri de yazılıyordu. Halifelerin aşiretlere ve vilayetlere göre atandığını, atamaların şecere denilen resmi bir belge ile yapıldığını ve bu belgelerin Kızılbaş Devleti Şahlarının onayı ile *Halifetü'l-hülefa* tarafından düzenleniyordu. Halifeler aşiretlerin en saygın kişileri arasından seçiliyor ve belli bir tarikat terbiyesinden geçiriliyordu. Bazen halife aynı zamanda aşiretin reisi olabiliyordu. Bu uygulamalar Safevi devletinin dağılmasına, 1736'ya kadar devam etmiştir.

Sonuç

14. yüzyılın başlarından itibaren Horasan'dan Anadolu'ya ve Balkanlara kadar uzanan geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren ve organize bir biçimde kalabalık mürit ve talip nüfusuna sahip olan Erdebil Dergâhı kuruluşundan itibaren soyu, etnik kimliği ve inancı konularında ilerleyen süreç içinde dayandığı toplumsal tabana göre değişim yaşanmıştır. Tarikatın şeyhleri, bölgede ayakta kalmak için Sünni şeriatı karşıtı ezilen horlanan halkı Ehl-i Beyt şemsiyesi altında Erdebil Dergâhı'nda toplamayı başarmıştır. Tarikatın devlete dönüşmesinden sonra kısa bir zaman da olsa Kızılbaş inanç sistemi merkezietrafında kurulmuş devletin yazılı kaynakları, sanatı ve bu devleti ziyaret eden seyyahların aktardıkları Kızılbaş yolun-erkânın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Safevi Devleti'nin son dönemlerinde Kızılbaş yolun-erkânın önemi İran'da etkisini azaltmış, Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Kızılbaş-Alevilerin ibadet ritüellerinde değişiklik olmuş, Ocak sistemi ile günümüze kadar devam etmiştir; halen de etmektedir.

Kaynaklar

- Abbaslı, Mirza (1976). "Safevîlerin Kökenine Dair", *Bellekten*, s.287- 329. Bellekten XL, Sayı: 158, Nisan 1976'dan ayırabasımlı Konu Safevîler _ Tarih. Konu: Safvetü's Safa.
- Abdi Bey Şirazi (2019). "*Safevîler Tekmiletü'l-Ahbar*", (çev. Şefaaddin Deniz, Hasan Asadi) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aka, İsmail (2019). *Timurlular*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Akın, Bülent (2014). "Alevi Ocakları ile İlgili Tespit Edilebilen En Eski Tarihtli Belge: Ağuışen Ocağı Şeceresi" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*.
- Aşıkpşazade (2011). *Tevarih-i Al-i Osman* (düz. Nihal Atsız), Ötüken Yayınları.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat (2018). *Safeviye Tarikatı*, Ankara: Tün Kitap Yayınları.
- Budak Munşı-i Kazvini (2004). "*Cevahirü'l-Ahbar*" (çev. İsmail Aka), *Bellekten*, S.253, 735-736).
- Cebecioğlu, Ethem (2006). *Hacı Bayram Veli*, Ankara: TDV Yayınları.

- Efendiyev, Oktay (2018). *Azerbaycan Safevi Devleti* (çev. Ali Asker). İstanbul: Teas Press Yayınları.
- Erdem, İlhan (2000). “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, c. 20, s. 27.
- Eyuboğlu, İ. Zeki (1979). *Alevilik-Sünnilik*, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1997). *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gündüz, Tufan, (2017). *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hasanzâde, İsmail (2001). *Hükümet-i Türkemanan-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, der. İran, (çev. Bülent Akın).
- Hinz, Walther (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tefik Bıyıkoglu) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Battuta (2021). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev.A.Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İskender Bey Munşi (2019). *Tarih-i Âlam-ârâ-yi Abbasi* (çev. Ali Genceli), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kadı Ahmed Kumi (1971). *Hülasatü’-t-Tevarih* (çev. İhsan İşraki), Tahran.
- Köprülü, Mehmet Fuad (2016). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Kurt, Menderes (2018). *Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih’in Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine*, Cilt 2, Sayı 1, 61 – 90.
- Muhamed Yusuf Vale-i İsfehani (2022). *Hold-i Berin* (Tarih-i Timuriyen ve Türkmanan), (çev. İsmail Aka) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed Refi’ Ensârî (2018). “*Destûrî’l-Mülûk*”, (çev. Namiq Musalı), I. Şah İsmail’in İdarî-Askerî ve İctimaî-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi İlkbahar 2018*, 5(14), ss.1-46
- Müneccimbaşı Ahmet Dede (2019). *Müneccimbaşı Tarihi / Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-a’sar* (çev. İsmail Erünsal), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Nur, Rıza (1994). *Türk Tarihi*, C.5, İstanbul: Toker Yayınları.
- Ocak, A. Yaşar (2000) “*Babailer İsyanından Kızılbaşlığa Anadolu’da İslam Heterodoksinin Doğuşu ve Gelişimi*” Belleten, I.XIV/239.
- Rumlu Hasan (2004). *Ahsenü’-t-Tevarih, Şah İsmail Tarihi*, (çev. Cevat Cevan) Ankara: Ardıç Yayınları,
- Sarı Abdullah Efendi (2017). *Mesnevi-i Şerif Şehri*, (çev. Ülker Aytekin), Konya: Umde Yayınları.
- Savory, Roger (2021). *Safevîler Devrinde İran* (çev. Özgür Kolçak), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Seyyid Hasan Esterabadi (2019). *Tarih-i Sultani* (çev. Cihat Aydoğmuşoğlu), Uluslararası 8. Türkiye-İran Tarihi ve Kültürel İlişkileri Sempozyumu (8-9 Mayıs 2014/Bursa)’nda sunulmuş ama basılmamıştır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Sıhhiye/Ankara, aydogmusoglu@ankara.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 02.05.2019; Makale kabul tarihi: 05.06. 2019)
- Soyer, Yılmaz (2005), *19. yy ’da Bektaşilik*, İzmir: Akademi Kitabevi.

- Sümer, Faruk (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşunda Türkmenlerin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşgın, Ahmet (2014). *Musul Alevileri Buyruğu*, İstanbul: Karacaahmet Sultan Kültür Derneği Yayınları
- Togan, Zeki Velidi (1970). “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi C.II*, İstanbul: TDV Yayınları s. 91-118.
- Uzunçarşılı, İsmail H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- . (2011). *Osmanlı Tarihi, C. II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yahya b. Abdüllatif Kazvini (1984). *Lübbü't-tevarih* (çev.Hamidreza Momemmednejad) Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Yıldırım, Cengiz (2019). *Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti*, Ankara: Dorlion Yayınları.
- . (2021). *Erken Alevilerin Gizlenen Tarihi*, Ankara: İtalik Yayınları.
- Yıldırım, Rıza (2017). *Aleviliğin Doğuşu* (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yinanç, H. Mükremin (1962). “*Akkoyunlular*”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C.I*, İstanbul: MEB Yayınları, s.251-270.